

А. Арзиева, Г. Тохтахунова, М. Ибрагимова

УЙГУР ТИЛИ

2-қисим

Үмумий билим беридиган мектепниц 4-синипи үчүн дарислик

4

Қазақстан Жұмһурийити Билим вә пән министрлиги
төвсийә қилған

Алмута «Атамұра» 2019

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Уйг-922
А 77

Дәрислик Қазақстан Жумһурийити Билим және наука министрлігі тәстікливген башланғыч билим беріш сәвійесінің 1-4-сипаттылыры үчүн «Уйгур тили» пәниниң ілециланса мәзмұндикі Типлиқ оқытуш программасына мұвапиқ тәйярланды.

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

	– Дилбәр		– Іасан
	– дәрис		– ейтицлар
	– оқуцлар		– муреккәп тапшуруқ
	– йезицлар		– жұп билән иш
	– йеци өхбарат		– ядицларда сақлаңдар
	– издиницлар	*	– чүшәнчә берилдиган сөздәр
	– топ билән иш		– тиңшандар
	– мәнбөдин издеңдер		– ойлининдер
	– ойнаңдар		– изаһлиқ лугөт

Арзиева А. вә б.

A77 Уйгур тили: Умумий билим беридиган мектепниң 4-сипаттылыры үчүн дәрислик, 2-қисимлық/А. Арзиева, Г. Тохтахунова, М. Ибрагимова. – Алмута: Атамұра, 2019. – 136 бәт.

ISBN 978-601-331-655-0

2-қисим. – 2019. – 136 бәт.

ISBN 978-601-331-657-4

УДК 373.167.1

ББК 81.2 Уйг-922

ISBN 978-601-331-657-4 (2-қисим)

ISBN 978-601-331-655-0

© Арзиева А., Тохтахунова П.,

Ибрагимова., 2019

© «Атамұра», 2019

IV бөләк

ТӘБИЙ ҺАДИСИЛӘР

- – Дилбәр, қандақ ойлайсиз, адәм һаяти тәбиәтсиз мүмкинму?
- – Өлвәттә, адәмниң һаяти тәбиәтсиз мүмкин әмәс.
- – Тәбиәтниң қир-сирлирини биләмсиз?
- – Тәбиәтниң қир-сирини үгениш үчүн, барлыгымиз уни яхшилап тонуп-билишимиз керәк.
- – Өтияз кәлгәндә, күнниң иссигинига, бириңчи гүлләрниң порек атқиниңа, құшларниң авазыға хошал болимиз. Язниң күнлири қизирип петиватқан күнму бизни хошалликқа бөләйдү. Түндә асмандики юлтүзләрниң чиққинига қарап, көктө пәрваз қылгумиз келиду. Шундақ екөн, ички дунияси тәбиәт билән биллә болған адәм өзини бәхитлик сезидү.
- – Балилар, «Тәбиий һадисиләр» бөлигидин:
  - сүпәт билән исимниң бағлинишини;
  - сүпәт, пеил вә сан һәққидә алған билимимизни әскә чүшиrimиз;
  - түп вә ясалма сүпәтләр, аддий вә қошма пеилларни;
  - пеилларниң шәхс қошумчилери билән түрлинишини;
  - пеил заманлири һәққидә билидиган болимиз;
  - тәбиәт һадисилириниң өзгичилигини;
  - һаятта қоллинидиган мәлumatларни орунлуқ пайдилинишни үгенимиз.

49

СҮПӘТ

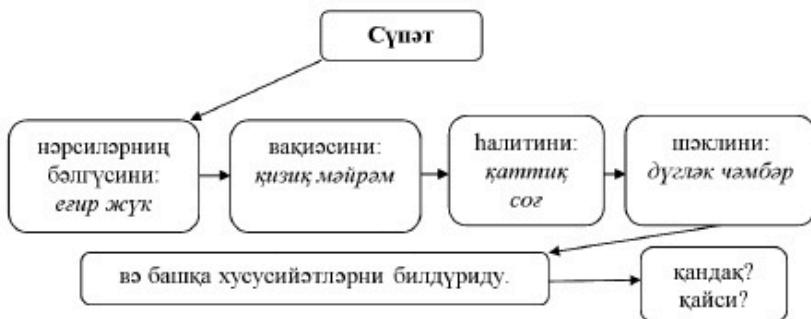
– Дилбәр, уйғур тилимизда сүпәтләр йоқ болса, немә болар еди? Көз алдицизга кәлтүрүп көрдүцизму?

– Һасан, мениң оюмчә, сүпәтләр йоқ болса, биз нәрсә яки һадисиләрниң өзгичилигини тәсвиirləp берәлмөттүк. Тилимиз намрат, йеқимсиз болар еди.

1. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Сүпәт һәккىдә немә билидигиниңларни өскә чүширип, толуктуруп ейтиңлар.
- Һәрбир хусусийэткә мисаллар кәлтүрүңлар.

2. Жұмылләрни оқуңлар.

1. Кичикләргө егир жүк көтиришкә болмайду. 2. Мениң туғулған күнүм наһайити қизиқ өтти. 3. Булту қишта қаттиқ соғ болди. 4. Дүгләк чәмбәргө охшайдыған нәрсә тепип алдим. 5. Мениң достум егиз бойлуқ, йеқимлиқ қиз. 6. Апам аччиқ-чүчүк аш етипту.

- Жұмылләрни чирайлиқ көчирип йезип, сүпәтләрниң астига сизиңлар.
- Сүпәтләр қайси сөз билән бағлинип кәлгәнлигини ейтиңлар.

3. Мәтингини оқуңлар.

Баһар. Көкләмниң келиши билән, дәл-дәрәқләр бих чиқирип, һәш-пәш дегичә бүк-baraқсан болушқа башлиди.

Бәәйни* тәбиәттики жими тирик жән ғәпләт уйқусидин ойгинип, һәрикәткә кәлгәндәк. Башар чечәклириниң хушбой пурақлири адәм көңлидә изгу үмүтләрни ойғитип, илһамбәхш һисларға ғәриқ қилиду. Бу пәсилниң инсанға, тәбиәттики барчә тирик жәнға бөләкчила тәсир қилишида немә сәвәп, қандақ һекмәт бар екин! Биз уни тола чағларда наятымиздики әң есил, гөзөл вә нәпис нәрсә-һадисиләргө тәққаслаймиз*. У йәнә шуниси биләнму қиммәтликки, тәбиәтниң әң улук мәһсули – адәмләр пәсилләр әркисидә әң көркәм йәрләрдә – асман билән бой талашқан тағ етәклиридә, йешил либасқа пуркәнгән бағларда сәйлә қилип, нахша-саз, нәғмә-нава яңритиду.

Малик Мәһәмдинов

- Мәтингә тәбиәт һадисилири һәккідә немә дейилгәнлиги һәккідә ейтىңлар.
- Мәтингә түрини ениңлап, сұпәтләрни тепиңлар.

4. Оқуңлар.

Тәбиәт – таза, ... Пил – күчлүк, ... Өй – егиз, ...
Гүл – чирайлик, ... Оқыгучи – әдәплик, ... Тошқан – жүгрүк, ... Тұлқә – қув, ... Құн – очук, ... Лаза – аччик, ... Булақ – сүзүк, ... Қәнт – татлик, ...

- Нәрсиләрниң бәлгүсінини тепип, давамлаштуруп йезиңлар.

5. Шеирни һиссиятлық оқуңлар.

Тәһри*-тәбиәт

Іәрбір ташниң тарихи бар дунияда,
Нәччә миллион әвлат бар һәр гияда.
Кесәлләргә барчә шипа жәмләнгән,
Қиядики девирқайдәк* мумъядада.

Нәпәсимиз қисилса хоп сезимиз,
Сап һаваниң һажәтлигин өзимиз.
Худди мәңгү текинла* бирнәрсидәк,
Тәбиәтниң язлирига тәзимиз.

Суниң шақирап еқиши – саз билгөнгө,
Күшниң қанат қеқиши – наз сөйгөнгө.
Дәштики бир түп дәрек сайиси –
Баһар билән гул һидлиқ яз көйгөнгө.

Тәңпұңғуғин тәбиәтниң ким бузса,
Гүл-чимәнни айландурап көк музга.
Дәрияларниң орнида шор өрлитип,
Чилан* йәрни айландурап қум-тузга.

Назарет Абдуллин

- «Тәһри – тәбиәт» дегендеген сөз бирикмисини лугәтлөрниң ярдымдә биливелиңлар.
- Тәбиәтниң тәңпұңғуғини бузса, немә болидекән?
- Таң, һава, су, құш, дәрек, гүл-чимән, гүл сөзлириниң бәлгүлирiniң ейтىңлар.

50 ТҮП ВӘ ЯСАЛМА СҮПӘТЛӘР

6. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Түп вә ясалма сүпәтләр һәккідә ейтеп, мисалларни көлтүрүңлар.

7. Мәтинни оқуцлар.

Ипар гүлниң һиди

Аминем анимиз бийил 83 яшта. Жүрүш-туруши тетик, сөзлигөн сөзи йеқимлиқ. Бу аял гәп қылса, адәмни қандақчө өзигө жәліп қиливалидиганлиғига һәйран қалысән. У яш чегидин бағ қилишқа, гүл өстүрүшкә хуштар болған. Болупму гүл түрлирини пәрвиш қилишта жутдашлири ләвзидин чүшмәйду.

Мошу аниниң һойлисида түрлүк-түрлүк гүлләрни көргинимдә, яхши һис туйгулар ойғанди. Қызыл гүл, әтиргүл, маржан гүл, орус гүли ... Бир-бирләп аташ оңай әмәс. Уларниң арисида ипарни мисалға алайли.

Ипар өсүп, чечәклигендә, һойлисидин адәм үзүлмәйду. Оқуучилар дәстә-дәстә елип мәктәпкә апириду. Гүлчи ана нечкимниң көңлини қалдурмайды. «Рәхмәт» сөзини аңлиғанда, көңли яшнап кетиду.

Кожа-Ахмет Құрман

- Мәтинниң мәзмунини сөзлөп беріңдер.
- Ипарниң қандақ өзгичилиги бар екәнлигини ейтіңдер.
- Мәтин ичидин пәкәт түп сүпәтләрни тепип йезиңдер.

8. Сөзләрни оқуңдар.

Гүл, су, иш, туз, қишлоқ, таш, яз, рәң, иттипақ, өткүр, гөзәл, әдәп, йол, күч, тағ, саз, бир, чөл, батур.

- Сөзләргө сүпәт ясигуучи қошумчиларни улап йезиңдер.
- Сүпәт ясигуучи қошумчиларниң астига сизиңдер.

9. Шеирни оқуңдар.

Бағ

Шундақ чирайлық,
Шундақ йеқимлық.

Вәтенимизниң
Гөзәл бағлири.

Өтрапи йешил
Кимхаплар кийгөн.
Унда сайрайду
Булбул қушлири.

Көксидө бағниң
Нәрәнза гүллөр,
Ечилган күлүп,
Пурақлиқ улар.

Исмайил Саттаров

• Шеирни чирайлық көчирип йезип, сүпөтлөрниң астига си-
зиндер.

• Сүпөтлөрниң түрини ениқлаңдар.

10. Мақалларни оқуңдар.

1. Йери байниң – ели бай.
2. Вақит алтундеги қиммәт.
3. Көз қорққақ, қол батур.
4. Өткүр сөз – атқан оқ.
5. Құнлук йолға чиқсан, айлық озуқ ал.

• Нәрбір мақални тәһлил қилип, мәнасини чүшәндүрүңдар.
• Тәркивидө түп, ясалма сүпөтлөр бар мақалларни йезиңдар.

51

ПЕИЛ

– Адәмләр бир-бири билән мунасивөт қылғанда һәр-
хил сөз түркүмлирини қоллиниду. Әгәрдә, сөз түркүм-
лиридеги бири болмиян болса, бизниң нутқумиз чу-
шиниксиз, пикримизниң гөзөллиги йоқап кетөр еди.
Биз өз пикримизни, түйгумизни толуқ йөткүзәлмәттүк.

– Тогра, пейл адәм вә нәрсилөрниң иш-һәриkitini
билдүридиған асасий сөз түркүмлириниң биридур.
Демек, пейлларсиз наят көчүрүш дегинимиз иш-
һәрикәтсиз наяттур. Пейлларсиз нутқумиз чүшиниксиз

болар еди. Бир saat бойи бир-бириңлар билән пеилларсиз сөһбәтлишип көрүңләре? Мана шунда бу сөз түркүминиң өһмийитини чүшинисиләр.

11. Тапшурұқни орунлаңлар.

- *Пеил падишаси* дегөнни қандақ чүшинисиләр?
- *Пеил падишасини* көз алдиңларға көлтүрүп көрүңләр.
- *Пеил падишасиниң* портретини сизиңлар.

- Савакдашлириңлар билән бирикіп, өз пикриңларни дәлилләп ейтиңлар.

12. Оқуңлар.

Қишта күн ... , түн ... . Көптин күткән қиши пәсли ... . Муәллим оқыгучиларға билим ... . Дәрия қиши бойи муз билән ... . Чүмүлә жиққан озугини яхши ... .

- Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп йезиңлар.

- Керәклик сөзләр: *бериду, кәлди, қаплиниду, сақладыйду, қис-қирап, узириду*.

13. Мәтингни оқуңлар.

Мән сегинган баһар

Баһар ямғури. Қишиңиң қар-музидин тоңлап, баһарға тәшна болған ана йәр бағрини көк билән улап, сегиниши тамча қилип төкүватқан баһарниң өжайип иссиқ ямғури. Һәрбир тамчиси зайдә кәтмәй, бенош ятқан етизларға жән киргүзүп, мәрт деҳанларни хүш қилидиган, жил давамида һәр өйниң ақ дәстихинига құт-бәрикәт елип келидиган баһарниң амәт-бәрикәтлик ямғури.

Патигүл Мәхсәтова

- Баһар пәслиниң қандақ өзгичилиги бар екәнлигини ейтиңлар.
- Мәтингни чирайлық көчирип йезип, пеилларниң астиға си-зиңлар.

14. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Бизниң йеза

Бизниң йеза егиз тағ бағрида,
Заводлар бар униң йенида.
Радиолар сайрап, электрлар
Парлақ нур сепиду қойнига.

Шақырап аққан салқин тағ сүйидө,
Ah, қандақ раһәт чөмүлсәң!
Алма-өрүк пишқан бағ ичидө,
Ah, чиққуң кәлмәс бир кирсәң!

Исмайил Саттаров

- Шеирниң иккінчи куплетини ядқа йезишқа тәйярлиниңдар.
- Пеилларниң астиға сизиңдер.

15. Рәсимләргә көңүл бөлүңдер.

- Рәсимләргә бағлық җүмлиләрни түзүңдер.
- Жүмлиләрдики пеилларни ейтеп беріңдер.

52 АДДИЙ ВӘ ҚОШМА ПЕИЛЛАР

 16. Схемига көңүл бөлүңлар.

АДДИЙ ВӘ ҚОШМА ПЕИЛЛАР

↓	↓
кәтти	учуп кәтти
алди	сетип алди
башлиди	гүлдүрләшкә башлиди

- Аддий вә қошма пеиллар һәккідә ейтиңлар.
- Мавзуга бағылғы жұмылә түзүп, мисалларни көлтүрүңлар.

 17. Сөзлөрни оқуңлар.

Ейтиңлар, ейтеп беріңлар, язди, йезип болди, оқуди, оқуп олтириду, ишлиди, ишләп болди, қарайду, қарап туриду, салди, селип болди, тутулды, тутулушқа башлиди, ечилди, ечилип болди, чиқти, чиқип кәтти.

- Аддий вә қошма пеилларни селиштуруңлар.
- Пәкәт аддий пеилларни тепеп йезин්лар.

 18. Мәтингни оқуңлар.

Ақ қоза

Май ейиниң гөзөл таңлириниң бири. ... Һеммә әтрап яп-йешил чимәнзарлыққа пүркәнгән. Қәйәрдиду булбул хәндан уруп сайримақта. Әйнә шу сәхәр симфониясиге нахшичи вә сазчилар бир-бирләп қошулуватқандәк. Йәнә тирикчилик башланды.

Турганжан әтигәнлик чейини ичип болуп, егилдики айрим-айрим соланған сийир билән қойларни қозилири билән қошуп, мәлининде төвенидики майсиликкә отлатқили һайдап маңди. Қозиларниң арисидики Ақ қоза Турганжан билән ойнашни бәкму яқтаратты. Алдига чүшүвелеп қийғитип,

бидем бешини Турғанжанниң айығыға сүркәп әркиләтти. Өз новитидә Турғанжанму униң дүмбилирини, бешини **сий-пап**, алайтән **атап еливалған** тонур ненидин уштуп, ағзига селип қоятти. Ақ қоза хелигичә нағни **һөзүрлинин** чайнаң йәвалғандын кейин, техиму әркиләп қийғитишиңа башлиди.

Иерайимжан Әхмәт-Сабир

- Мәтингниң мәзмунини сөзләп бериңлар.

- Қениң қара һәрип билән берилгән сөзләрни йезип, аддий яки қошма пеил екәнлигини ениңлап ейтиңлар.

19. Оқуңлар.

Нава тутулушқа .... Цирк көрүнүши наһайити қизиқ .... Биз муәллим билән сәйлигә чиқип .... Самолёт аэропорттин учуп .... Қасимжан дадисига ярдәм .... Туюқсизла ямғур йегишқа .... .

- Көп чекитләрниң орниға лайиқ пеилларни қоюп, көчирип йезиңлар.
- Қошма пеилни аддий пеилға айландурушқа боламду? Ойлинип, жавап бериңлар.

20. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Ямғур

Етип шур-шур,
Яғди ямғур,
Коча бойлап су ақти.
Суни қуюп,
Кәтти өтүп,
Нурлар чечип күн чиқти.

Яғсун ямғур,
У пайдидур,
«Ямғур билән йәр көкирәр», –
Хәлиқ сөзи,
Тогра өзи, –
«Өмгәк билән әр көкирәр».

Илия Бәхтия

- Шеирни ядқа йезишқа тәйярлиниңлар.

- Аддий пеилларниң астиға сизиңлар.

- Мақалларниң мәзмунини чүшәндүрүп ейтиңлар.

53

ПЕИЛЛАРНИҢ ШӘХС ҚОШУМЧИЛИРИ БИЛӘН ТҮРЛИНИШИ

21. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Схемига асаслинин, һәрбир топ бирдин пеилни шәхс қошумчилири билән түрләңлар.
- Пеилларниң шәхс қошумчилири билән түрлиниши һәккүдө ейтиңлар.

22. Мәтингни оқуңлар.

Данишмән қуш

Қарғаяпилақни данишмәнлик билән бағлаштуриду. Бу ениқлима қушниң аләнидиллигіне бағылап болса керәк. Чүнки қарғаяпилақниң қараңғуда аңлаш вә көрүш қабилицити наһайити өткүр болуп, улар адәмләргө аян болмған сирларға егә дегендә мәнада ейтилған. Бу пикир, шундақла, һәрхил хәлиқләрниң бу қушқа бағылап ейтилған ривайәтлиригә асасланған болуши мүмкін.

- Қарғаяпилақ һәккүдө немә билисиләр?
- Қушниң нами билән йеци сөзләрни түзүңлар.
- Мәтингдики пеилларни терип йезиңлар.

23. Шеирни оқуңлар.

Ақ булут

Мамуқ пахлан ақ булут,
Көк асманниң нури сөн.
Меһман болуп қалмастин,
Нәгә тез-тез учтуң сөн?
Ақ булутни ат қилип,
Минип, ойнап құлгұм бар.
Қара булут учрашса,
Аққа бояп қойғұм бар.
Нәй, булутум, булутум,
Дайим аппақ болғинә.

Авут Мәсімов

- Шеир ичидин пеилларни тепип, қайси шәхстә вә қайси санда көлгөнлигини ейтиңлар.

24. Мақалларни оқуңлар.

Іұнәрсиз адәмниң дүмбисигө тикөн ұнәр.
Адәм тұгулған йеридә әзиз, таш чүшкөн йеридә әзиз.
Мевисиз дәрәқ ғадийип туриду, адәмләр уни путап туриду.
Дәрәқ мевиси билән, адәм әмгиги билән көзгә чүшиду.

- Мақалларниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Іәрбір мақалниң бириңчи сезини елип, йәнә бир мақал түзүп үзесіңлар.
- Мақаллардикі пеилларниң қайси шәхстә көлгөнлигини ейтиңлар.

25. Оқуңлар.

«Төртінчи ошук» оюни

Қочак, чөмүч, оқуйду, допа, оюнчук, китап.

- Ошук сезни тепип, шәхс қошумчилири билән язмичә түрләңділар.

54

ПЕИЛ ЗАМАНЛИРИ

26. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Схемига бағылғып пеил заманлири һәккідә ейтиңлар.
- Пеил заманлирига пикерлишип, мисал көлтүрүңлар.

27. Жұммиләрни оқуңлар.

- Яш гүлчиләр гүлләрни өстүрүватиду.
- Мән бу кинони көрүп болған.
- Язда балилар билән лагерьға баримән.
- Язда момамниң йенинига баримән.
- Назир биздә уйғур тили дәриси болуватиду.
- Ахшам ата-анилар жигини болди.

- Жұммиләрни көчирип йезип, пеил заманлирини ениқлап, үс-тигә йезиңдер (h.z., ө.z., к.z.).

28. Шеирни һиссиятлик оқуңлар.

Бәхитлик заман

Биз бәхитлик заманда,
Ойнап-күлүп яшаймиз.
Болмиғачқа қайғу-ғәм,
Дадил* қәдәм ташлаймиз.

Ишта һәмдә оқушта,
Барлық милләт инақмиз.
Һәммә вақта достларга,
Қериндаштәк амрақмиз.

Несамдун Исламов

- Шеир немә һәккидә?
- Шеирни ядқа йезип, пейилларниң астиға сизиңлар.
- Пейилларниң қайси заманда кәлгәнлигини ениңлаңлар.

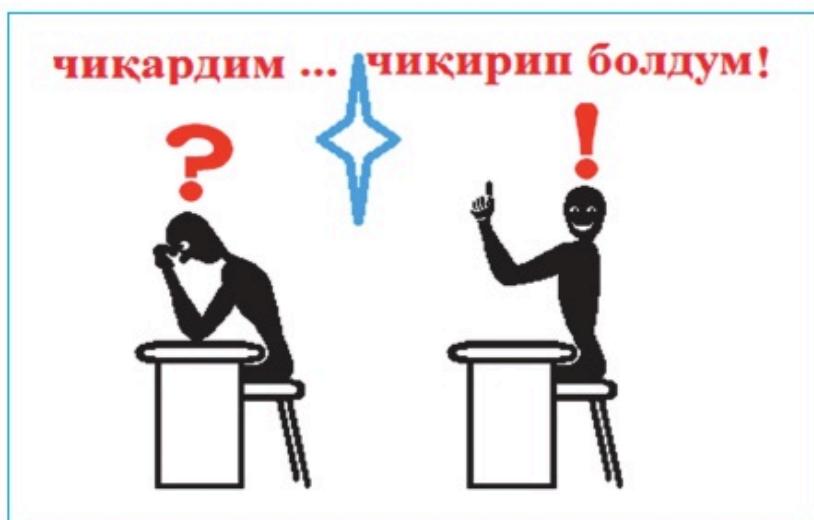
29. Оқуцлар.

Устаз	сайрайду.
Мәшүк	болиду.
Булбұл	исситиду.
Ай	миявлайду.
Күн	окутиду.
Жигин	йорутиду.

- Сөзләрни «Жип тартиш» арқылы лайқлаштуруп, жүмлә түзүп йезиңлар.
- Пейилларниң қайси заманда екәнлигини ейтиңлар.

30. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

- Ресимгө бағлиқ, тирек сөзлөрни пайдилиніп, жүмлө түзүңлар.
- Жұмлидикі пейл заманлирини ениқлап ейтиңлар.

Пейлларниң вақитқа бағлиқ мәналири **пейл заманлири** дәп атилиду. Пейлларда үч заман бар: **һазирқи заман** (*Мән китап оқуватимән*), **өткөн заман** (*Мән китап оқудум*), **келидиган заман** (*Мән китап оқыймән*).

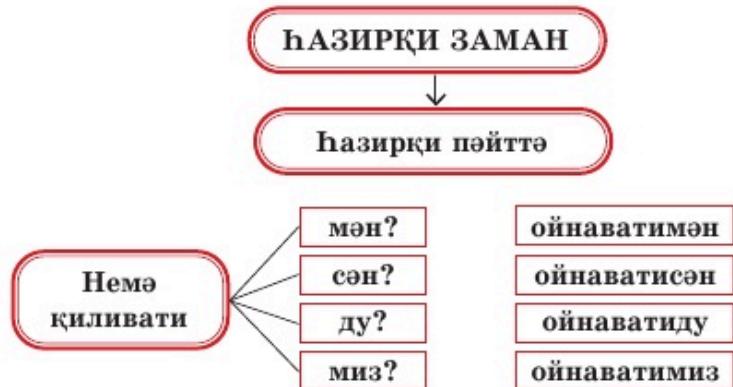

55

ҺАЗИРҚИ ЗАМАН

31. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Һазирқи заманда берилгөн пейлларни жүмлө ичиде көлтүрүп йезиндер.

32. Мәтингни оқуңлар.

Шу күниму орнумдин сәһәр турған едим. Талаға чиқсам, ахшам йегишқа башлиған қар тохтапту. Һава очук. Соғ голни қоруп туриду. Өгүзләргө* бесилған от-чөплөр, худди ақ дөңлөргө охшаш, дүмчәригән. Қарниң еғирлиғидин егилгөн терәк нотилири ақ жалалардәк тәвринип туратти. Әйнә, тошқан қарниң бетигө излирини қалдуруп, коча тәрәпкө

өтүпту. Тохулар шүмшәрәшкән. Чуруклишиду. Құлтүк* қарниң астидин дан издигәндәк у йәр, бу йәрни татлишиду.

Йәһия Тайиров

- Мәтингдин чүшәнгиницларни сөзлөп бериндер.
- Һазирқи заманда көлгөн пейилларни ейтиңдер.

33. Жұмиләрни оқуңдар.

1. Оғуллар ошуқ ойнаватиду. 2. Синип гүлчиси синип ичидики гүлләргө су қуїмақта. 3. Мән уйғур хәлиқ чөчәклирини оқуватимән. 4. Бұғұн ямғұр тохтимай йегиватиду. 5. Таң сәһәрдә гораз қичқармақта. 6. Қоңғурақ челинин, дәрис башланди.

- Жұмиләрни чирайлиқ көчирип йезип, пейилларниң астига сизиңдер.

- Пейилларниң заманлирини ениқладап ейтиңдер.

34. Тепишмақни оқуңдар.

Чөпкә бешин бурилас ат,
Йөлимисө, турлас ат.
Көзи туруп, көрмәс ат,
Тәпмигичә, жүрмәс ат.

- Тепишмақ жағава билән һазирқи заман пейиллирини қоллинип, бирнәччә жұмлә түзүңдер.

35. Рәсимләргө дикқәт қилиңдер.

- Рәсимгә мәтинг түзүп йезиңдер. Мәтинге сәрләвіңе қоюңдар.
- Мәтинг ичидики пейилларни һазирқи заманда қоллининдер.

Назирқи заман пейллири иш-хөрикөтниң назир болуватқанлигини билдүриду. Назирқи заман **пейллирига немә қиливатиду?** **немә болуватиду?** **немә қилмақта?** дегөн соаллар қоюлиду.

56

КЕЛИДИГАН ЗАМАН

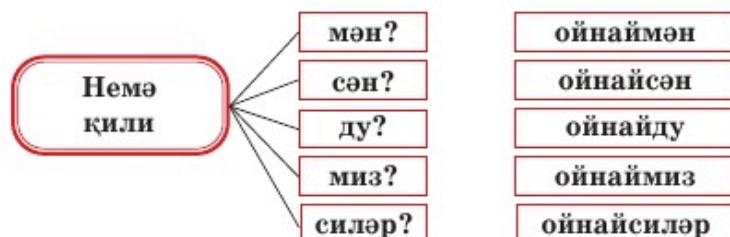

36. Схемига көңүл бөлүңлар.

КЕЛИДИГАН ЗАМАН

Кейин, әтә, келәчәктә.

- Келидиган заманда берилгөн пейлларни жүмлө ичиде көлтүрүп ейтиңлар.

37. Жүмлиләрни оқуңлар.

Балилар китапханыда китап (немә қиливатиду?). Гүлнарәм уссулни чирайлық (немә қилиду?). Момам жипни егирип, бизгө шарф (немә қилиду?). Бириңчи сентябрь күни оқуғучилар гүлдәстиләрни мүәллимгә (немә қилмақчи?). Силәр келәчәктә алий оқуш орунлирига (немә қилисиләр?). Биз чоң-кичикләргө һәрдайым һөрмәт (немә қилимиз?).

- Соалларниң орнига лайиқ пейлларни йезип, уларниң қайси заманда турғанлигини ениқлаңлар.
- Пейлларниң қайси сан вә қайси шәхстә турғанлигини ейтىңлар.

38. Мәтингни оқуңлар.

Мән язлиқ тәтилни тақәтсизлик билән .... Сәвәви, язда мән йезиға ..., дәм .... Йезида бовам билән момам .... Бовам бегини пәрвиш .... Момам hәр күни өстүрүватқан гүллиригә су .... Мән болсам, уларға чамим кәлгичә .... Кәчтә уларға уссул ..., шеир .... Улар мени яхши ....

- Керәклик сөзләрни пайдилинип, жүмлиләрни толуктуруп йезиңлар.
- Мәтингә сәрләвһә қоюп, пейилларниң қайси заманда кәлгәнлигини ейтиңлар.
- Керәклик сөзләр: *берип, құтимән, қилиду, яшайды, қыйиды, көриду, алимән, ойнап, ейтимән, ярдәмлишимән*.

39. Берилгән қапийиләргә шеир йезип көрүңлар.

.....ойгинип,
.....баримән.
.....елип,
.....қайтимән.

- Язган шеириңлар қайси мавзуға бегишланди?
- Пеил заманлири қайси санда вә қайси шәхстә кәлгәнлигини ейтиңлар.

40. Оқуңлар.

Баг ичидә булбул сайрап, пүткүл жаһанни хошал қилмақта.

Откөн заман

Сегизган шахтин-шахқа қонуп, түмшүги билән өзигө озуқ издиidi.

Келидиган заман

Йеқин арида Йеци жил мәйримиму келип, балиларни хошал қилиду.

Назирқи заман

- Пеил заманлирини лайиқлаштуруп ейтиңлар.
- Дурус екәнлигигө көз йеткүзүп, дәлилләңлар.

Келидиган заман пеиллири иш-хәрикәтниң буниц-дин кейин болидиганлигини билдүриду. Уларға **немә болиду? немә қилиду? немә болмаңчи? немә қилмаңчи?** деген соаллар қоюлиду.

*Мәсилән: Яз айлирида күн узирип, түн қисқираайды.
Мән чоң болганда, дохтур болимән.*

57 ПЕИЛЛАРНИҢ КЕЛИДИГАН ЗАМАН ҚОШУМЧИЛИРИ БИЛӘН ТҮРЛИНИШИ

41. Жәдвәлгә көңүл бөлүңлар.

Шәхсләр	Бирлік сан		Көплүк сан	
	hәрмәтлә	оки	hәрмәтлә	оки
I	hәрмәтләймән	окуймән	hәрмәтләймиз	окуймиз
II	hәрмәтләйсән	окуйсән	hәрмәтләйсиләр	окуйсиләр
III	hәрмәтләйду	окуйду	hәрмәтләйду	окуйду

- Жәдвәлгә асаслинин, яз, сугар, аңла пеиллирини келидиган заман шәклиде үч шәхстә, бирлік hәм көплүк түрдә түрләңлар.

42. Сөзләрни оқуңлар.

Келиватимән, тоқуватимән, қуймаңта, тиңшаватимән, сайраватиду, жүгрәватиду, ухлаватимән, отлаватиду, аңлаватиду, кәлдим, сугардим, йегиватиду, жавап беримән, пәрвиш қиливатиду.

- Назирқи заман пеиллирини келидиган заман пеиллирига езгертип йезинлар.
- Пеил қошумчилириниң астира сизиңлар.

43. Метаграммини оқуңлар.

Метаграмма

Тепишмақни ...,	«А» hәрипидин ...,
Тапқан сөзни	Мән түнни ... .
Бир hәрипни ...,	«А»ни «Ө»гө ...,
Йеци сөзни	Инсанға әзиз жаймән.

- Керәклик сөzlərni пайдилинип, шеирниң қурлирини толук-туруп йезиңлар.
- Келидиган заман пейллириниң астиға сизиңлар.
- Керәклик сөzlər: *окүймиз, йорутимән, тапимиз, тұзимиз, өзгәртпіп, башлисаң, өзгәртсәң*.

44. Мәтинни оқуңлар.

Ялған ейтишниң зийини

Турған дәрис тәйярлімай ойнап жүрди.
Шуның үчүн у:

– Апа, қосигим агриватиду. Бүгүн мектепкә баралмаймән, – дәп банә тапти.

Кәчқуунлуғи Турганиң дадиси йоған қоғун өкөлди. Тамақ ичилип болғандин кейин, қоғунни тилип, жозыға қойди. Аписи Турганиң агриватқанлигини ейтти. Дадиси: «Андақ болса, униңға қоғун йейишкә болмайды», – дәп Турғанға бир тилимму бәрмиди. Қоғун наһайити татлиқ еди. Ака-укилири мәзә* қилип йейиши.

Ялған ейтіп, қоғун йөләлмәй қалғини үчүн, Турған өзигө хана болди. У ичидө: «Өнді иккінчи ялған ейтмасмән», – деди.

(«Изahатлар топлими»)

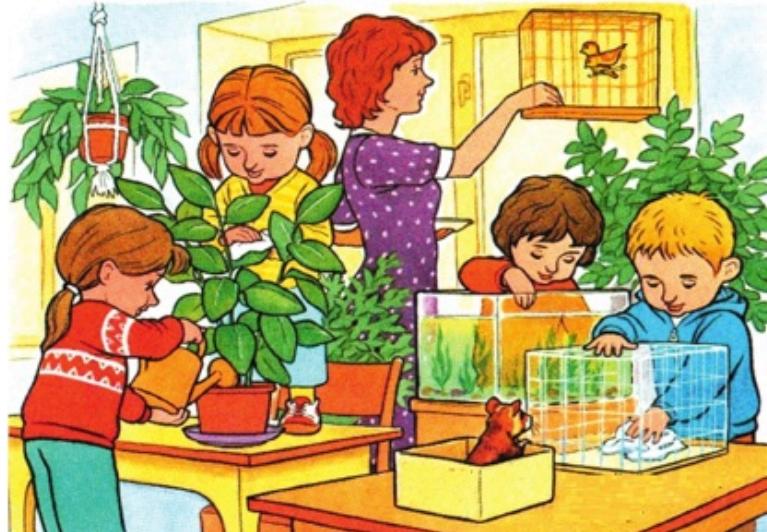
- Ялған ейтишниң қандақ зийини бар екенлиги һәккіде ейтиңлар.

- Мәтин ичидин пейлларни тепип йезиңлар.

- Пейлларниң қайси заманда көлгөнлигини ениқлаңлар.

45. Рәсимлөргө көңүл бөлүңлар.

- Рәсимгө бағылқ қелидиган заман пейллирини қоллинип, мәтингө түзүңлар.
- Мәтингө мавзу қоюп, тәһлил қилиңлар.

58

ӨТКӨН ЗАМАН

46. Схемига көңүл бөлүңлар.

ӨТКӨН ЗАМАН

Түнүгүн, йеқин арида.

Немә қил

ған?

ди?

дим?

дуқ?

ойниган

ойниди

ойнидим

ойнидуқ

- Откөн заманда берилгөн пейлларни жүмлө ичидө көлтүрүп ейтинглар.

47. Мәтинни оқуңлар.

Яхшилиқ йәрдә қалмас

Бир күни кәптәр овчиниң ториға чүшүп қалди. Овчи уни дәрру тутуп алмақчи болди, лекин, буни бир чүмүлә көрүп қалди. Чүмүлә дәрру овчиниң көйнегиниң ичигө киривелип, овчиниң дүмбисини наһайити аччиқ чақти. Овчи неч чидалмиди. У торни қолдин ташлавәтти. Кәптәр тордин чиқип, учуп кәтти.

Бир күни чүмүлә су ичмәкчи болди. У ериқниң бойыға барди. Сунин долқуни чүмүлини өз ихтияриға қоймай, аққузуп кәтти. Кәптәр бу өһвални көрүп қалди. У бир чөпни өкелип, ериққа ташлиди. Чүмүлә чөп арқылық судин чиқип кәтти. Кәптәрниң ярдими билән чүмүлә өлүмдин қутулди.

- Мәтинниң мәзмунини сөзләп бериңлар.
- Кәптәр һәккىдә өхбарат жигип ейтиңлар.
- Мәтин ичидин пәкәт өткән заманда көлгөн пеилларни йезиңлар.

48. Жәдвәлгә көңүл бөлүңлар.

Шәхсләр	Өткән заман	Назирқи заман	Келидиган заман
I	Оқудум	Оқуватимән	Оқумакчимән
II			
Сипайә түри			
III			

- Жәдвәлгә бағылқ ал, сал, қара пеиллирини шәхс вә заман қошумчилирини улап йезиңлар.

49. Мәтинни оқуңлар.

Баг кәң вә чирайлық еди. Шу кәң бағниң оттурисиға күн чиқыштын күн петишқа қарита селинған узун вә кәң егиз төмүр билән йепилған клуб* әтрапи қелин, қоюқ қарияғачлар, таллар, қейинлар билән бостанлишип оралған

еди. У бағниң түрлүк қараңғы булуңлирида бәлдиңләр* ясалған еди...

Бағниң түрлүк булуңлирида булбуллар, каккуклар өзлириниң хошал нахисини ейтмақта. Мән уларниң нахисини тиңшап, өткөн күнләрни ойлап олтардим.

Өмәр Мұхаммәдий

- Мәтін түріни ениқлап, клуб қешидики бағниң өзгічилиги һәккідә ейтиңлар.
- Мәтіндіки пеилларниң қайси заманда көлгөнлигини ениқлаңлар.

50. Сөз бирикмилирини оқуңлар.

Конъки тейилип ойниди. Қишиң көлди. Циркқа бардуқ. Ой салди. Шамал чиқмақта. Көчөт тикилди. Дәрис башланди.

- Аддий жұммиләрни қошма жұммиләргө айландуруп йезиңлар.
- Пеилларниң астиға сизип, қайси заманда көлгөнлигини ейтиңлар.

Өткөн заман пеиллири иш-хәрикәтниң буниңдин бурун болғанлигини билдүриду. Уларга **немә болған? немә қылған? немә болди? немә қылди?** деген соаллар қоюлиду.

Мәсилән: *Аминәм хәтни оқуп чиқти.*

59

САН

– Дилбәр, бизгө сөз түркүмлириниң бири болған санниң немә наждити бар?

– Әлвәттә, кериги бар. Санларсиз бизниң бир күнүмизму өтмәйдү. Қачан келип, қачан кетидигинимизни ейтимиз, қайси күни екәнлигини бәлгүләймиз, дәрисниң аяқлашқанлигини минут билән несаплаймиз, ზертлар ишниң вақтинимүү минут билән санап, өйгө қайтишиду.

– Турмуштиму санлар бәк зәрүр екөн! Чүшөндим.

51. Схемига көнүл бөлүңлар.

- Сан һәккідә билгиниларни ейтиңлар.
- Санақ вә дәрижә санларға мисалларни көлтүрүңлар.

52. Оқуңлар.

Мениң исмим – .... Маңа ... яш. Мән ... синипта оқуймән. Бизниң синипта ... оқуғучи оқуйду. Уларниң ... оғул вә ... қызы. Бұғұн дәрис кәштиси бойичә биздә ... дәрис болиду. Һазир ... дәриси аяқлишиватиду.

- Көп чекитләрниң орниға лайқ сөзләрни қоюп, өзәңлар вә өзөңләрниң синипи һәккідә ихчам мәтін түзүп йезин෉лар.

53. Жұмлиләрни оқуңлар.

1. Бу жили мән 9 яшқа толдум. 2. Абдулла Розибақиев намидики 153-мектөп-гимназиядә оқуватқиним билән пәнхирлинимен. 3. Қуддус Фоҗамияров 1918-жили 21-майда Алмута вилайети Әмгәкчиқазақ наһийисиниң Қәйнөзәр йезисида туғулған. 4. Қасимниң бовиси 80 яшқа толди. 5. Бұғұн бизгө 6 дәрис болиду.

- Жұмлиләрдіki рәқемләрни сөз билән алмаштуруп, чирайлық көчирип йезин෉лар.

54. Мәтингни оқуцлар.

Ахирқи сөһбәт

(Зия Сәмәдигә бегишлинидү)

Туюқсиз телефон жириңлиди.

Тиңшисам, егир нәпәс арилаш, ზоңқур нардуқ йәткән, астаю, амма йекимлиқ тонуш аваз. Мән орнумдин туруп, сөзлишишкә башлидим. Сөз қысқа болди. У илтимас қилди. Мән у илтимасни атилиқ, устазлиқ буйруқ орнида қобул қилдим. Дәрһал* кийиндим.

Келиветип ойлаймән, тәвринимән, тәшвиштинму* хали әмәсмән. Иш қилип, шу Җоң адәмниң босугисига қарап келиветип, тұпсиз наяжан* илкідө қалдим: немигө чақырдекинө?

Дана адәмниң хислити үч нәрсидин намайән болиду:

- бириңчиси, башқыларға бәргөн мәслинитигө өзи әмәл қилиду;
- иккінчиси, нечқастан һәқиқәткә қарши турмайду;
- үчинчиси, өз әтрапидики адәмләрниң нұқсанлирига* сөвир-тақет билән чидайду.

Савутжан Мәмәтқұлов

- Мәтингдин дана адәмниң хисләтлирини тепип йезиңлар.

- Санниң түрини ейтип бериңлар.

55. Тепишмақни оқуцлар.

Тепишмақ

Йерим ғулач ағамча у,
Теші ала-була, силиқ.
Жәни бардур, толғиниду,
Зәнири бар, әмәс белиқ.

- Тепишмақниң жағавини тепиңлар.
- Йерим ғулач ағамча дегендегенниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

60

САНАҚ САН

– Насан, билəмсиз, қедимий грек философи, математик Пифагор Самосский «Алəм санлар құдритигə аласəн қурулған» дəп ейтқан екəн.

– Дилбəр, раст ейтисиз, һəқиқатəнму, нəгила бақмайли, һəммə йəрдə сан көрүниду.

56. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Санак санға «Кластер» түзүңлар.
- Санак санларни пайдилинип, бирнəчə жүмлə түзүңлар.

57. Оқуңлар. «Келишимəн, келишмəймəн» усули билəн орунлаңлар.

№	Пикирлəр	Келиши-мəн	Келиш-мəймəн
1	Санлар шəйилəрниң намини билдүриду.		
2	Санлар келиш вə егилик қошумчилири билəн түрлиниду.		
3	Санларниң өзигə хас шəклини өзгəтириған қошумчилири бар.		
4	Алтə – санақ сан.		
5	Санлар исимларниң алдидин келиду.		
6	Санлар башқа сөз түркүмлиридин ясилиду.		
7	Санлар қанчинчи? қанчə? қанчилəп? дегəн соалларға жавап бериду.		

- Жұқуридики пикирләр төгриму?
  - Хаталирини чүшәндүрүш үчүн, дөлиллириңларни ейтиңлар.
58. Мәтингин оқуңлар.

Ақ ейік

Дуния йүзидә ейіңниң **йәттә** түри бар. Шуларниң бири – шималий қутупта яшайдыган ақ ейік.

Ақ ейіңниң бәзилири қишиңиң күни узақ уйқуға кетиду. Қелин қарни колап, өңкүр ясайду. Сиртига қелин қар догилайду. Узунлуғи **4 – 5** метр. Бөлминиң ичи қишиңиң соғ күнлиридә бирхил салқынлиқта туриду.

Ақ ейік балилирини **бир** яшқа толгичә сүт билән бақиду.

Улар тюлень, белиқлар билән озуқлиниду. У суда яхши үзиду. Суда **икки** минуттан ошук вақит дәм алмай, баш чекирип туралайду.

(«Изанатлар топлами»)

- Мәтингдин чүшәнгиниңларни сөзләп беріңлар.
- Мәтингни көчирип йезип, қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзләрниң қайси санда кәлгәнлигини ейтеп беріңлар.

59. Шеирни ниссиятлик оқуңлар.

Дан билән деҳан

Төрт тал дан, балам, у нан,
Нансиз яшалмас инсан.
У болмиса наят, йоқ,
Қақас охшаш йәр-жәһан.

Униң билән наятлик,
Өтәр, оғлум, бәк татлиқ.
Чишлим нениң болмиса,
Нәдә дәйсән хуш, шатлиқ.

Әкәрәм Садирий

- Шеирниң бириңчи куплетини ядқа йезиңлар.

- Наниң хислити һәққидә ейтеп бериңлар.

60. Мақалларни оқуңлар.

Бир чоңниң сөзигә кир,
Бир – кичикниң.

Бирни кәссәң, миңни тик.

Бир күн йолдаш болғанға,
Қириқ күн салам қил.

Бир жигиткә йәтмиш һұнәр аз.

- Мақалларниң мәзмунини чүшәндүрүңлар.

- Мақалларни көчирип йезип, санларниң астира сизиңлар.

61

ДӘРИЖӘ САН

61. Санларни оқуңлар.

Икки, төрт, алтө, сәккиз, он, он икки, он төрт, он алтө, он сәккиз, жигирмә, жигирмә икки, жигирмә төрт, жигирмә алтө, жигирмә сәккиз, оттуз.

- Санақ санларни дәрижә санларға айландуруп йезиңлар.

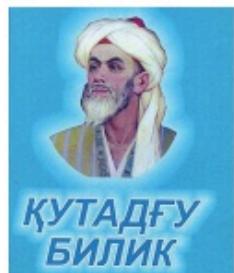

- Санларни қандақ қанунийәтләргө асаслинип, топлашқа боли-
диганлигини ейтىңлар.

62. Мәтінни оқуңлар.

Йұсуп Хас Һажип

Өз дәвриниң һәртәрәплімә мәлumatлиқ көрнәклик әрбаби Йұсуп Хас Һажип 1019-жили Баласагун шәһиридә дунияга көлди. 50 йешіда «Қутадғу билик» әсәрини язған. Асасий қисим 12-баптын башлиниду. Күнтүгdi – адил падиша, Айтолди – вәзир, Күсәмиш – орда хизметчisi, Одғурмиш –

тәрки дуниячи болуп көткөн киши, Өгдүлмиш – вәзир Айтолдиниң оғли. Әсөрдә мошу образлар, уларниң сөһбәт-муназирилири арқылы дөлөт түзүмини тәртипкө селиш, мәмликәттики ахалиниң вәзипә, паалийәтлири, алақилирини тәрипләш, илим-мәрипәт, әдәп-әхлақ мәслилирини тәшвиқ қилиш муәммалири қоюлған.

Әсәрниң әһмийити:

Бириңчидин, түркій тилларда язма әдәбият тәрәккій әтмігөн дәвірдө вұжутқа көлди.

Иккіңчидин, әсәрни шаир ана тилида – уйгур тилида йезип чиқты.

Үчинчидин, әсәрдә әдип еғиз ижадийитиниң көплигөн шекиллирини пайдиланды (мақал, һекмәтлик сөзлөр).

- Йұсуп Хас Һажип һәккідә қошумчә әхбарат жиғип, ижадиити һәккідә сөзлөп бериңлар.
- Мәтингө берилгөн санларниң түрини ажритип, рәқемлөрни сөз билән йезиңлар.

63. «Төртінчи ошук» оюнига диққет қилиңлар.

Еғиз, йоған, дәмлик, миллион.

Жигирминчи, ухла, кәтти, учиду.

- Ошук сөзни тепип, дурус екөнлигиге көз йәткүзүп, дәлилләңдер.
- Ошук сөзлөрни пайдилинип, еғизчә жүмлә түзүңлар.

64. Мәтингө оқуңлар.

Кирпә

Қазақстанда кирпиниң 3 тури мақанлайду: аддий кирпә, қулақлиқ кирпә вә қара кирпә. Кирпидө 7–8 миң жиңін болиду. Аддий кирпиниң узунлуғи 13–27 см, салмиғи 700–800 грамм. Қулақлиқ кирпиниң узунлуғи 20 см, салмиғи 600 грамм. Қара кирпә Қазақстаниң «Қызыл китавиға» киргүзүлгөн. Салмиғи 550

грамм, узунлуғи 20–25 см болиду. Орманды, шахларниң арисида, бағларда яшайды.

Егиз тағлардин башқа йәрниң һөммисидә учришиду.

- Кирпә һөккідә йәнә қошумчә өхбарат жигип, толуктуруп сөзләп беріңдер.

- Мәтингә берилгән рәқәмләрни сөз билән алмаштуруп, дәрижә санға айландуруп йезиңдер.

- Улгә: Үчинчи, йәттинчи, сәккизинчи, ...

65. Санларға диққет қилиңдер.

- Берилгән санлардин йүзлүккләрни қуаштуруңдар.

- Қуаштурулған санларни дәрижә санға айландуруп, 3–4 жүмлә түзүп йезиңдер.

62

ХУЛАСӘ ДӘРИС

66. Чөчекни оқуңдар.

Палта сепи

Күнләрниң биридә тағдикі қаригайлар өз падишасиға әризә ейтіп кәпту:

- Дәрт, падишаңи аләм!
- Дәрдиң болса, ейт! – дәпту орман падишаси.
- Ишимиз чатақ болди! Бизни қери-яш демәй, қилчә рәһим-шәпкәт* қилмай, халиғанчә кесип, вәйран қилишиватиду!
- Ким екән у, бизни халиғанчә кесип вәйран қиливаткан? – дәп сорапту падиша һәйран болуп.

– Йекиндин буян палта дәйдиган бирнемә пәйда болуп қалди, бизни шу кесиватиду, – дейишипту қаригайлар.

– Палта дедиңларму?

– Падиша бираз хиялға чөкүп сорапту, – палта дегән қандақ немә екән у?

– Төмүрдин ясалған, наһайити өткүр бир қурал екән.

– Палтиниң тәп тартмай бизни кесидиган жәни онмекән?

Уни убданирақ күзитип бақтиңларму?

– Йоғуси...

– Ундақ болса, убданирақ тәкшүрүп келиңлар! – дәпту падиша қөпчиликкә қарап, – мениңчә, төмүр өзи ялғуз бизни мундақ халиғанчә кесип, вәйран қиласлайды. Бәлки өз ичимиздин униңға ярдәм бериватқанлар болуши мүмкін ... Қаригайлар қайтип кетип, палтини убдан күзитишкә башлапту. Қариса униң сепи ягач екән. Улар бу өһвалдин чөчүп кетип, алдираң падишаға йәнә хәвәр қилип көпту:

– Іәй, падиша алийлири! Палта дегән бу неминиң сепи ягач екән!

– Демидиммү! – дәпту падиша, – өзимиз униңға сап болуп бәрмисөк, у нечнемә қиласламатты, әйип өзимиздә. Билип қоюңлар: «Йега яндин, бала қериндаштин...» дегән мөшү. Орманлар башлирини төвән селип, ойлишип қапту.

- Чөчектин қандақ ибрәт алдинлар? Ейтеп беринлар.
- «Йега яндин, бала қериндаштин...» дегәнни қандақ чүшәндинлар?

- Аддий вә қошма пеилларни тепип йезинлар.

67. Тепишмақни оқуңлар.

Тепишмақ

Качатлисан ұзидин,
Қар яғиду көзидин.

- Тепишмақниң җававини вә өткән заман пеиллирини пайдилинип, жүмлә түзүңлар.

68. Шеирни һиссиятлиқ оқуылар.

Яз ямғури

Яз ямғури қуювәтти,
Ериқ-ериқ сулар ақти.
Қарас-қурус қилип көктө,
От чиқирип чақмақ чақти.

Яз ямғури – йәрниң еши,
Тәбиәтниң шатлиқ йеши.
Тохтимастин яғар йәнә,
Нечнемидә болмай иши.

Абдулжұт Дөләтов

- Шеирни ядқа йезишқа тәйярлиниңлар.
- Шеирдики сүпәтләрниң астига сизиңлар.

69. Соалларни оқуылар.

- Синипта нәччә оқуғучи бар?
- Һазир нәччинчи дәрис болуватиду?
- Бир жилда нәччә ай бар?
  - Соалларға жавап қайтуруп йезиңлар.
  - Санларниң түрини ениқлаңлар.
  - Иш-һәрикәт қачан болуватиду?

70. Рәсимгә көңүл бөлүңлар.

- Рәсимгә бағлиқ һазирқи заман пейлирини пайдилинип, мәтинг түзүңлар.
- Мәтинге сәрләвінде қоюңлар.

63

ХУЛАСӘ ДӘРИС

71. Мәтинни оқуңлар.

ЧЕТИН

Четин – егизлиги 10 метрга йетидиган дәрәқсіман өсүмлүк. Йопурмақлириниң икки тәрипи түклүк келиду. Гүллири ақ, ушшақ, хушпұрақлық, алминиң гуллиригө охшайды. Май, июнь айлирида чечекләп, мевиси август-сентябрь айлирида пишиду. Мевиси дүгләк, шар шәклидә болуп, ичида үч уруғи бар. Егизга алсициз, аччик-чүчүк төмини сезисиз. Четин жаңғалларниң чәтлиридә, ериқ, көл бойлирида өсиду.

Дора үчүн четинниң мевисини күздө жигивалиду. Четинниң мевисини адем организмиға витаминлар йәтмәйдиган чағларда пайдилиниду. Четинниң мевисидин 15 грамм елип, 1 стакан қайнап турған суга селип, 20 минут дәмләп, 1 аш қошуқтун күнінгө 3–4 қетим истимал қилиш керек.

Исім	Сүпәт	Сан	Пеил
***	***	***	***

- Мәтиндін чүшәнгініңларни сөзләп беріңлар.
- Мәтин ичидін сез түркүмлирини тепип, жуқурида берилгөн жәдвәлни толтуруңлар.

72. Сөзләрни оқуңлар.

Арманлава-
тимән.

Өзгіриватиду.

Нәрмәтләва-
тисән.

- Пеилларни шәкс қошумчилири билөн түрлөңлар.

73. Тапшуруққа диққет қилиңлар.

Откөн заман _____ билдүриду.

Назирқи заман _____ билдүриду.

Келидиган заман _____ билдүриду.

Откөн заман қошумчилири _____

Назирқи заман қошумчилири _____

Келидиган заман қошумчилири _____

- Тапшуруқни толуқтуруп йезиндер.

- Дурус екәнлигигө көз йөткүзүп, дәлилләңгелер.

74. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Йезидики боран

(*И эжвийә*)

Дәрәқләрни сундуруп,
Боран идир* ашиду.
Өхләтләрни учирип,
Һәр тәрәпкә чачиду.

Кечичә у тохтимай,
Тағ, бағларни кезиду.
Адәмләрни ухлатмай,
Течлигини бузиду.

Бар мошундақ тәртипсиз,
Йезимизда бир бала.
Достлири дәр әқилсиз,
Ишни қилас у чала.

Һәзил қилдуқ аца биз,
Учуп жүргән «тозаң*» – дәп.
Атап алдуқ һәммимиз,
«Йезидики боран» – дәп.

Абдукерим Фәниев

- Шеирдин чүшөнгиниңларни ейтип бериңлар.
- Аддий пеилларни тепип, қошма пеилга айландуруп йезинилар.

75. Рәсимлөргө көңүл бөлүңлар.

- Рәсимгә асаслинип, санақ вә дәрижә санларни пайдилинип, бирнәччә жұмлә түзүңлар.

Метаграмма

Бараңлиқта чүшүпту ...ава,
Қандақ таза сәһәрдә ...ава.
Партилиған вулкандин ...ава,
Жүрекләрни тәврәтсун ...ава.

(*айда, қада, әдә, наң*)

V бөләк

ҚОРШИҒАН ӘТРАПНИ ҚОГДАШ

– Адәм тәбиәтсиз яшалмайду. Тәбиәт – гөзәллик дүнияси, сирини ачқансири, унин йеци-йеци қирлириниң бар екәнлигини биләләймиз, шундақ әмәсму, Һасан.

– Тәбиәтни һимайә қилишқа бегишланған чарәтәдбиrlрә hәммиси адәмниң тәбиәткә болған муһәббитини ойгитиши, тәбиәт байлиқлирини сақлап қелишқа қаритилған.

– Келәчәк өвлат үчүн тәбиәтни сақлап қелиш умумий вәзиpə болуп несаплиниду.

– Раst дәйсиз, Дилбәр. Бу муһим мәсилә билән баглаштуруп, ана тилемизниң сирлирини үгинишни давамлаштурайли.

– Бу бөлүмдө биз балилар билән бирліктә төвәндикі утуқларга йәтмәкчимиз:

– Сөз түркүмлири бойичә алмаш вә алмашларниң түрлири hәм шундақла рөвишләр вә уларниң мәналири билән тонушимиз;

– Сөзләр вә жүмлиләрниң бағлинишига хизмет қилидиган ярдәмчи сөзләр – бағлигучи, уланмиларниң түрлирини биливалимиз;

– Язмичә нутқумизниң дуруս шәкиллинишигә имла қаидилирини билиш муһим екәнлигини қараштуримиз.

 64

АЛМАШ

1. Жұмилләрни оқуңдар. «Корректор» оюни арқилиц үециңдар.

Назугум бийил алтә яшқа көлди. Назугум мәктәпкө беришни хелидин бери күтүп жүрәтти. Тұнугұн Назугумға йеци сумка, дәптер-қәлимини Мәхрай һәдимиз Назугумни йетекләп берип, елип бәрген. Таң сәһәрдин башлау Назугумниң хошаллиги ичигө сигмай қалған еди.

Йезимизда Назугумдәк мәктәптә оқушни тақәтсизлик билән күтүватқан гөдәкләр йәнә нурғун. Назугум, Дилинур, Рашидәмләр бир тәңтуш. Назугум, Дилинур, Рашидәм бир синипқа баридиган болди.

- Жұмилләрниң түзүлүшиде хата байқидындарму?
- Бу әһвални қандак түзитишкә болиду? Қайси сөзләрни қойған болаттыңдар?
- Шу сөзләрни дәрис мавзусига бағлаштуруп, өз пикриңдарни ейтиңдар.

2. Ениқлаңдар.

1. Илнам алий оқуш орнини өла баналар билән пүтәрди.
2. Ү әнди кәспи бойичә ишләшкә киришмәкчи. 3. Аниниң муһәббити, меһрибан дили чәксиз. 4. Шундақ муһәббәт вә меһрибан дил пәкәт аниларғила берилгән хисләт. 5. Яң хошна достум Мубарәк иккимиз қисқа вақит ичидә айрилмас достларга айландуқ. Апилиримиз **бизни** «қош гезәкләр» дәпму атайдыған болди.

- Қениң қара һәрипләр билән беригән сөзләр қайси сөзләрниң орниға алмишиб көлгөн?

- Алмаштурулған сөзләрниң сөз түркүмини ениқлаңдар.

- Жұмилләрни көчирип йезип, алмашқан вә алмаштурған сөзләрниң астиға сизиңдар.

- Хуласә чиқириңдар.

- Пикриңдарни берилгән чүшәнчә билән селиштуруңдар.

3. Шеирни тиңشاңлар.

Исім, сұпәт, санларнин
орниға алмашып
келидиган сөзләр
алмаш дәп атилды.

Алмаштар исимларнин
тәқрарланmasлиғи үчүн
ишлітілдігандың сөз
түркүми

Сөзләр сөзләйду

...Су:

– Бирдә өркәш һәм долқун
Апәт салар бала мән.
Мениңсиз йоқ наялтиқ,
Һәммігә тәң пана мән.

Әркин:

– Сени адәм жүгәнлөр,
Бизлөр сениң егәң дәр.

Қуяш:

Йәр-зиминға нарапәт,
Мән туримән нур берип.
Мәндін елип наялтиқ,
Яшар инсан гүл терип.

Әркин:

– Наялтиқниң туғи сән,
Әң егиздә турисән.

Гүл:

– Адәмләр қәдиrlәйду,
Гүл көтирип күл дәйду
Гүл бар йәрдә бағ-бостан,
Нурға толсун дил дәйду.

Әркин:

– Өстүримиз гүллөрни
Яйритип көңүллөрни.

Нава:

– Мән Һавамән, Һавамән,
Наялтиққа дава мән.
Каинатни бар қылған,
Бар жәнлиққа рава мән.

Әркин:

– Яхши екән хизметиң,
Есил екән хислитиң.

Mирзәхмәт Меримов

- Тәбиәт бизгә немә дәйду?
- Тәбиәтни қоғдаш кимниң вәзиписи дәп ойлайсиләр? Немә үчүн?
- Шеир мисралирида алмашлар барму?

4. Көчирип йезиңлар.

1. Заманивий роhta гүллинип, риважлиниватқан Қазақстаниң келәчиғи – биз. 2. Вәтенимизниң тәрәққиятида бизниң милләтниңму ейтарлық үлүши бар. 3. Улар мәдәният, сөнъет, маарип саһалирида хәлқимизниң шан-шөһритини алға сүрүп келиватқан улук инсанлар. 4. Шуниң үчүн өждатлиrimиздин мирас қалған тарихимизни, мәдәнийтимизни, өң муһими – тилимизни сақладап қелиш – силәргө жүклөнгөн вәзипә.

- Жұмылиниң қайси әзалири алмашлар билән ипадилинип көлгөнлигини ениқлаңлар.

- Орунланған тапшурұқ бойичә тәвөндикі жәдвәлни «Тогра, натогра» усули билән толтуруңлар.

№	Пикирләр	Тогра	Натогра
1	Алмашлар мустәқил сөз түркүми, шуниң үчүн улар жүмлә әзаси болиду		
2	Алмашлар егiniң хизметини атқуриду		
3	Алмашлар хәвәр болалайды		
4	Алмашлар баш вә әгәшмә әзалириниң хизметини атқуриду		
5	Нәрқандақ сөзниң жұмылидики хизметини соал қоюш арқылы ениқлашақа болиду		
6	Алмашлар жүмлә әзаси болалмайду		

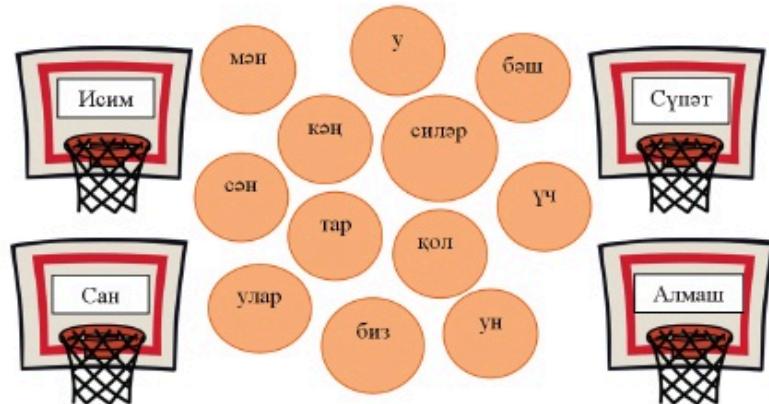
5. Рәсим бойичә некайә түзүңлар.

- Некайә түзүштө төвәндикі қаидилергө риайә қилиңлар:
- • Некайә мавзусини ениқлаңлар.
- • Топлар ара сүрөтлөрни бөлүп қараңлар.
- • Нәрбір сүрөт бойичә бирнәччә жұмлә түзүңлар.
- • Нәрбір топниң некайисини бириктүрүп, толук мәзмунини ечиңлар.
- • Некайини түзүштө алмашларниң хизметини ейтиңлар.

65 КИШИЛИК АЛМАШЛАР

- 6. Баскетбол ойнайли.

- Алмашларни тепиңлар.
- • Мән, сөн, у, биз, сиіләр, үлар қатарлық алмашлар қайси сез түркүминиң орниға алмишип келиуду?
- • Төвәндө берилгендегі кластердин алмашларниң мөшү түрини ениқланлар.

7. Жәдвәлни толтуруңлар.

1. Зивәнсәм мүәллим дәрисни наһайити яхши чүшәндүриду. Ү өз ишини вә балиларни сөйүп оқутиду. 2. Математикидин берилгөн тапшыруқни орунлидицму? Мән униң мәнтиций өйлашқа берилгөн екәнлигини бирдинла чушинип, орунлидим. 3. Һакимжан, дәрис кәштисини биливалдицму? Сән кәлмигәндә, бираз өзгиришләр болған еди. 4. Гүлинур, пәрвиш қылған гүллирициз әжайип гөзәл ечилип кетипту! Сиз бу һүнәрни момициздин үгәндизизгу дәймән? 5. Йекинда Хеличәм, Рәйhan вә мән Сайран көлидә чөмүлүп қайттық. Биз яхши дәм алгинимизга бәк хошал болдуқ. 6. Өнһәрдин, Асийәм, Расул, Камиләмләр Түркійәдин ахшам учуп көлди. Улар шу өлдә яшаватқан қериндашлирини көрүп келишни бирнәччә жил арман қилип жүрөтти. 7. Арзигүл, Гөзәл, чапсанирақ жигилсаңлар, йолға чиқайли. Силәр Алимжанниң машинисида меңицлар.

- Жұмилләрни көчирип йезиңлар.
- Кишилик алмашларни ениқлаңлар.
- Кишилик алмашларни жәдвәлдики тәләп бойичә орунлаштуруңлар.
- Хуласә чиқириңлар.

Кишилик алмашларниң шәхслири	Бирлик түри	Көплүк түри
I шәхс		
II шәхс		
III шәхс		
Кишилик алмашларниң соаллири:		

8. Көчирип йезиңлар.

Фәм қылма

Сәяһеткә чиқсам мән,
Көп нәрсини уқсам мән.
Әгәштүрсә Ай мени,
Құндұз маңсам Күн билән.

Апам мени һазирчө
Өйдин нери өвәтмөс.
«Чиқип кетип кочига,
Тенәп кәтмә, – дәйду, – бәс»

– Апа, чүшән сән мени,
Кериги йоқ, бил, ғәмниң.
Көп нәрсини Йәрдики
Билгүм келәр өзәмниң.

Абдуләжит Дөләтов

- Мән, сән кишилиқ алмашлириниң әкси тәсират қанун тәсисидин өзгиришини ейтиңлар.
- Алмашларниң астиға сизиңлар.

9. Кишилиқ алмашларни кәлтүрүңлар. Жұмлә түзүп йезиңлар.

Йезип болдум, кәтмәкчи, сизиңлар, тиңшап көргин, пишармақта, вәдә беримиз.

- Кишилиқ алмашларниң астиға сизиңлар.
- Тирнақ ичиге кишилиқ алмашларниң шәхслирини көрситиңлар.
- Шәхслөрни қандақ айрип чиқтиңлар? Бу қайси сөз түркүми?

10. Мәтінни дикқәт қоюп тиңшаңлар.

Овдин қайтарда

(*Екайидин парчә*)

... Машина орнидин қозғилип, иштиқ меңип көтти. Улар егиз дөңдин ешип, қапталлад менишиға, алдинқи тәрәптин атлик кишиниң қариси көрүнди. Бириңи болуп уни Сүлниниң дадиси көрүп қалди.

– Апла! Қоруқчигу * дәймән өшу, – дегөн чағда униң авази титрәп чиқти.

– Қени? – дәп Савурниң көзлири чәкчийип көтти.

– Һой, растинала қоруқчигу бу? Һай, касапәтәй! Милтиқниң авазини аңлап қалған охшимамду?

Саһип машинини тохтатти. Иккиси алман-талман кейикниң өлүгини машининиң багажидин елип, көтирип апирип, қаригайларниң арисига ташлаветип, қайтип көлди.

Бираз маңғандын кейин, қоруқчи алдинқи тәрәптиki дәрәқләрниң арисидин чиқип көлди. Сұлжиниң дадиси:

– Сөн қерини сегинип қалған едуқ! – деди хелә жирақтын келиватқан сақаллық кишигө яқтурмигандәк қилип қарал.

У машинини тохтатти. Қоруқчиниң алдига чиқип, рәсмиyйәт йүзисидин униң билән саламлашти.

– Іә, йол болсун, – деди соң яштики қоруқчи.

– Көл бойида дәм елип келиватимиз, ақсақал.

– Дәм алғиниңлар дуруску. Бирақ немишкә милтиқ аттиңлар? – жиғдий аһаңда сориди қоруқчи.

– Биз милтиқ атмидук, – деди Савур алға чиқип жавап берип.

– Биз һечнемә атмидук, – дәп униң сөзини қувәтлиди Саһип.

У иккисиниң сөзлиригө Сұлжи hәйран қалди...

Мұһәммәт Имин Розибаев

- Мәтін бойичә сәhбәтлишиңлар.
- Һекайидин хуласә чиқириңлар.
- Һекайниниң толук нұсхисини оқуп чиқиңлар.
- Үзүндидин алмашларни ейтىңлар.
- Уларниң һеммиси кишилик алмашлар қатарыға кирәмдү?
- «Тәбиәт гәмхорлукқа муһтаҗ» мавзусиға язма иш тәйярлаңлар.

65

КӨРСИТИШ АЛМАШЛИРИ

11. Оқуңлар.

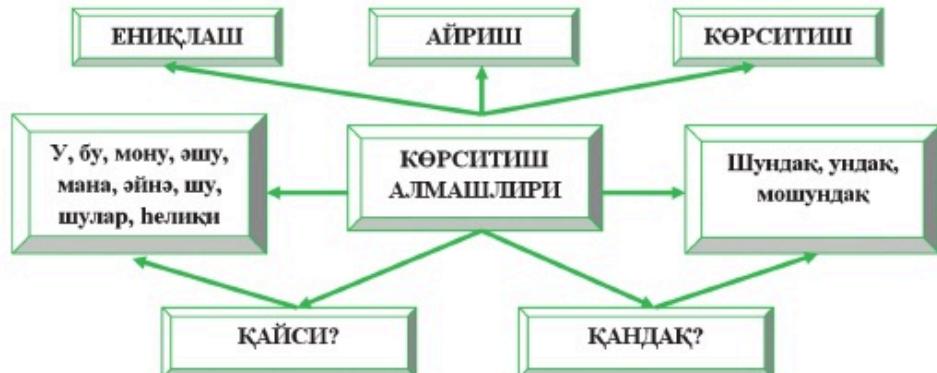
Өзим оқушқа келәр жили баридекән.
У физика-математика йөнилиши бойичә тапшурмақчи.

Айриш,
ениқлаш
мәнасида

Исимниң орниға
шәхсни аташ
мәнасида

Өзим оқушқа келәр жили баридекән.
У балиниң қабиلىйитини бирнәччә қетим байқыған едим.

- Биринчи чақмақ ичидики «у» алмишига қайси соал тоғра келидү?
- Иккинчи чақмақ ичидики «у» алмишигичу?
- Хуласә чиқирицлар.

12. Ениқлаңдар.

...Акам әр йетип, атқа мингөндө, апам қозуқтиki жүгүни елип чиқтидә, униң мұрисиге япти. Андин атниң бирдем у четигө, бирдем бу четигө өтүп қариdi. Бу қетим акамму йешиға яш қошулуp, атниң үстидә ләңла қилип өсүp көткөндәk болди...

Өйнә шу жүгүни «әр йәткөндә» мәнmu мұrәмгә арттым. Амма, әndi нeliки uзундин-узун жүгүни апam, немишкиду, сөкүp, hәmmimizgә бирдин терә pинжәк тиктиdә, қалгинини бурунқи өстирини қаплап, маңa uзун жүуга тикиp бәrdi....

- Узүндә қайси hекайдин елинған дәp ойлайсиләp? Униң муәллиpi ким?
- Көрситиш алмашлирини терип йезицлар.

13. Ребусларниң жаваплирини ейтицлар.

- Қандак сөзләr чиқти? Мoшу сөзләr биләn жүмлә түзүp йезицлар.

14. Көчирип йезиңлар.

Дуниядикі әңгемелі жай – бу Ана жутуң. Көңгілүндө мәңгүгө сақлинин қалидиган әсләтмиләр мөшү жайға бағлиқ болиду. Әйнә турар балилиғим өткән иллик өйүм. Достлар билән мәктәпкә йол тутқан кочилирим – мана. Әзу турған хуш пурақлиқ бегимизниң алмилирига йетидиган мөвәй йоқтур. Ана жутниң меңри шундақ иссиқ болур.

- Көрситиш алмашлириниң астиға сизиңлар.
- Тирнақ ичигө соаллирини йезиңлар.

15. Рәсимләргө көңүл бөлүңлар.

- Дүгләкләр ичидө берилгөн сөзләрни тәржимә қилиңлар.
- Қазақ тилида бу сөзләр қандак атилиду?
- Ейтилған көрситиш алмашлирини жүмлидө көлтүрүп йезиңлар.
- «Миллий тәбиий қоруқлар» мавзусига язма иш тәйярланылар.

67

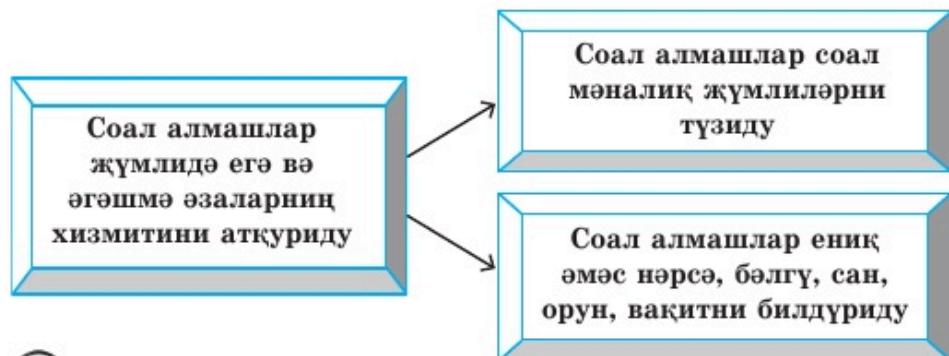
СОАЛ АЛМАШЛАР

16. Оқуцлар.

Некайә китапларни сетип алған ким? Дәристин қандақ үецилиқ алдиңлар? Саат қанчә болди? Үстәл үстидики төклипнамиләрни қәйәргә апиришім керәк? Бөлмә тамлирини қандақ рәндә бойигиливатисөн?

- Жұммыларниң аңлатиш мәнасига қарап, қайси түри екенлигини ейтиңлар.
- Соал жұммыләр қайси сөзләрниң ярдими билөн ясилиду?
- Шу сөзләрни теріп йезиңлар.
- Бу хил сөзләр қайси сөз түркүмгө айт сөзләр дәп ойлайсиләр?
- Пикриңларни тирәк схема арқылы толуктуруңлар.

17. Тиңшашылдар.

Кочилардикі ташланған мәйнәткө немә дегили болиду? Яш экологлар топлири қачандың бери иш елип бериватиду? Әһвал мөшү көмгічә дурусланмай, қандақ болғини? Йол бойидики йешілзарлиқни күтүш жавапкарчилиги кимгә жүкленгенді? Оғутлаш мәңсулатлирига қанчилық мөлчәрдә буйрутма берилди?

- Жұммыләрни көчирип йезиңлар.
- Соал алмашлириниң астиға сизиңлар.

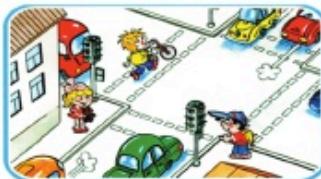
- Улар қайси сөз түркүмлирини алмаштуруп көлгөнлигини ейтиңлар.

- Жұммыләрни қайси сөрлөвхә астида мәтингө айландурушқа болиду?

18. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

- Рәсимләргә тогра келидиган соал алмашлирини ейтиңлар.
- Соал алмашларни пайдилинип, жүмлә түзүп йезин්лар.

19. Тиңшаңлар.

Мақаллар

Бәлгүсизлик мәнасида

1. Нәдә су болса, шу йәрдә жән бар.

2. Кимниң зулуми көп болса,
завали йеқин болиду.

Ениқ көрситилгән

- Көчирип йезин්лар.
- Соал алмашлирига тогра келидиган пикирни таллавелиңлар.

20. Оқун්лар.

Балхаш көли

Балхаш – Қазақстаниң жәнубида орунлашқан, узунлуғи 600 км йерим ай шәклидики жұмбырыйәт бойичә наһайити тоң су қоймиси. Бу көлниң су тәркиви алайынде өзгічиликкә егө болуп, дүнияда иккі түрлүк сүйи бар пәкәт Балхаш көлила несаплиниду. Униң гәрбий бөлигидә ичишкә ярамлық су болса, шәрқий бөлигиниң сүйи тузлуктур. Бу иккі хил су тәркиви көлниң оттүрисидики Сарыесик йерим аралиниң можуттуғидин бир-биригө қошулмайду.

Бұғұнки күндө Балхаш көлиниң экологиялық әһвали көплигөн алимларни ойландурмақта. Бу вәзийәтниң сөвәплириниң бири Или дәриясиниң сүйи Капчигай көлигө қыюлушидин башланған еди.

- Мәтін бойиче соал алмашлирни пайдилиніп, жүмлө ейтиндер.
- Балхаш көли һәккіде йәнә немилерни ейталаيسилдер?
- Берилгөн сұрет бойиче көлгө бағлинишликтің әнене қандақ экологиялық мәсилелер бар дәп ейтишқа болиду?
- «Балхаш көлини қоғдаш мәсилелери» мавзусида язма иш тәйярлаңдар.

68 РӘВИШ

21. Ениқлаңдар.

Кечидә ямғұр шақирап йегип өтти. Йеник машина жүк машинисидин чапсан мациду. Алмута шәһири тағетигиге җайлышқан. Һава райониң өзгиришидин саат үчтө келидиган поезд йерим саатқа кечикип келидиган бопту. Жүқуридин шәһерниң көрүнүши әжайип еди.

- Қеник қара һәрипләр билән берилгөн сөзләргө соал қоюңдар.
- Исим болуши мүмкінмү? Сүпөтчу? Немишкө?
- Бу соаллар сан яки пеилларға тегишликуму?

22. Чүшөндүрүңдар.

- Тирек схемини оқуңдар.
- Рәвишләр һәккіде қаидә чиқириңдар.
- Соалларниң ярдими билән жүмлө түзүңдар.

23. Көчирип йезиңлар.

Тәбиәттә бәзи нағыларниң иш-хәрикитигө бағлиқ һава райини молжалашқа болиду. Мәшүклөр йейилип төп-төч йетип ухлиса, демәк, һава райи иссиқ болиду. Тийинлар өз угисини егиз салса, қиши анчиму қәһәрлик* болмайду. Иштларниң тұғурларниң йетивелиши үеқин арида соғ һава райиниң келишидин хәвәр бериду. Әгер өдәклөр егизликтө ҹиқивелип, топ-топ болувалса, ямғұрниң қаттиқ вә узақ үегишиниң бәлгүсидур.

Қедимда овчилиқ, деханчилиқ, чарвичилиққа мунасивити бар егиликлөр нағыларниң иш-хәрикитидики бу хил өзгиришләрни пайдилинишқа тиришатти. Бу әһвални илиммү рөт қилмайду.

- Рөвишлөрниң астиға сизиңлар.
- Мәнасини ейтиңлар.

24. Тәһлил қилиңлар.

Чирайлық гүлләр
Егиз дәрәк
Иссиқ наң
Иштиқ пичак
Әмгәкчан бала
Шакиратма су

Рөвишлөр иш-хәрикәткә бағлиқ

Сүпәтлөр исимларға бағлиқ

Чирайлық күлмәк
Егиз учмак
Силиқ сөзлімәк
Иштиқ маңмак
Әмгәкчан болуш
Шакирап ақмак

- Икки бәттә берилгән сөз бирикмилирини оқуңлар.
- Соал қоюш арқылың сөз түркүмлирини ениқлаңлар.
- Икки пикерни тегишлик сөз бирикмилири билән бағлаштуруңлар.
- Рөвишлөрни жұмылдық кәлтүрүп үезиңлар.

25. Оқуңлар.

Қазақстан тәбиити

Қазақстан Евразия қитъесиниң оттуриға орунлашқан. Көң-дала йеримизниң тәбиити бай вә һөрхил келиуду.

Жəнупта аппақ музлуқлар билəн қапланған Тянь-Шань тағлири қəд көтөргөн. Униң шəрқий тəрипидə болса, Алтай тегининде чоққилири көрүнөр.

Елимизниң шималиниң қелин орманлиқлар қаплиған. Фəбини асасəн кəң йейилған дала-түзлəңлəр егилəп ятмаңта.

Каспий деңизи, Балхаш, Зайсан, Алакөл көллири, Или, Иртыш, Сирдөрия – елимизниң су амбарлири.

Қазақстанниң тəбиити һайванлар, қушлар, белиқларниң һəрхиллиги билəн пəриқлиниду.

(«Мениң Вəтеним – Қазақстан китавидин»)

- Чирайлиқ көчирип йезинклар.
- Рəвишлəрни тəпип, соаллирини кəрситиңлар.
- Мəтин бойичə өзəңлəр бир сəрлəвhə таллап, иҗадий иш орунлаңлар.

69

АДДИЙ РƏВИШЛӘР

26. Ениқлаңлар.

375 бурун

42 серик

144 ериқ

421 назир

729 нери

647 чapsan

13 өтə

24 миң

Санларни тағ вə жүплүк хусусийити бойичə икки топқа бəлүңлəр.

Нəр топтики сəзлəрни пəш арқилиқ йезинклар.

Тағ санлар топидики сəзлəр қайси сəз түркүмігə кириду? Немишкə?

Жүп санлар топидики сəзлəрчу?

Рəвишлəр нəччə сəздин түзүлүпту?

Бир сəздин түзүлгəн рəвишлəрни **аддий рəвишлəр** дəп атаймиз. Мəсилəн: *аран, бери, тез, илдам, кəп, иштик*.

27. Оқуңлар.

1. Күнниң раса иссиган пәйти еди. 2. Ашлиқтун носулни көп алған Маһмут акамниң бригадиси болди. 3. Рахман, бери көлсөңчү. 4. Уйғур балилириниң уйғурчә сөзлигини қулақта йеқимлиқ аңлиниду. 5. Жұгрәп аран йетип көлгөндө, һәттигинәй, автобусниң кетип қалғини өлөм болди. 6. Султанниң ھейт күни бовамларниңкігө қалмигини пәқәт яқмиди.

- Жұмиләрни көчирип йезиңлар.
- Аддий рәвишләрниң астиға сизиңлар.

28. Тиңшаңлар.

Тепиши мақлар

Үзи дүгләк тәхсидәк,
Күндүзи бар, кәчтә йоқ.
Иссигидәк униңки
Иссик домна пәчтә йоқ.

Түндә көзи чақнар өжайип,
Күндүз көздин болиду гайип.

Кәчтә келип, сәһәрдә кәткән,
Сени пәйдәк йеп-йеник өткән.

- Тепиши мақларниң жаваплирига тогра келидиган аддий рәвишләр билән жүмлә түзүп йезиңлар.

29. Тәһлил қилиңлар.

Чүмүлә

Чүмүлиләр наһайити ишләмчан келиду. Улар өзлириниң тинимсиз әмгиги билән адәмгә баһасиз ярдимини бериду. Бир мәвсүмниң ичидә чүмүлиләр тәрипидин 100000 – 1000000чә зиянкәшләр изсиз йоқитилиду.

Өсүмлүкләрниң көпийишигә паал қатнишиду, йәни һәрқандак өсүмлүкниң уругини домилитип, угисига йәт-

күзәлмәй қалидиган чағларму болиду. Йәрниң ұнұмдарлигини ашуриду. Йәр асти йоллирини қезип жүргинидө топиниң кислород вә башқа минерал оғутлар билән әркин озуқлиниши йүз бериду.

- Жұмиләрни синтаксислиқ тәһлил қилиндер.
- Рөвишләр жұмлиниң қайси әзаси болидиганлигини ейтиндер.

30. Оқуцлар.

Бурхан-Булақ – қазақстандикі әңгиз шақиратма

Бурхан-Булақ 168 м егизликтин яр ташларға урулуп чұшұп, әтра-пида қелин өскөн арчиликқа нәм-лиқ бериду. Өсли шақиратма төрт еқимдин ибарәт. Һәтта уларниң төвөнки бөлигини ьеқин келипмү көрүш мүмкін әмәс. Шақиратмини

яз пәслиниң ахири вә күзниң бешида зиярәт қилиш – әңгажиши вақит. Бу чағда тағлиқ музлуктарниң қаттық ерип кетишидин, суниң илдамлиги нағайити үстүн болиду. Кейинирек Бурхан-Булаққа кичик-кичик еқимларниң сүйи келип қошулиду. Соғ вақтида су еқими музлуктын астилап қалиду.

Қазақстанниң тәбиити һәрқандай туристни жәлип қилишқа қадир. Бурхан-Булақ буниңға дәлил болалайды. Әпсүс, бу шақиратмини зиярәт қылғучиларниң сани көп әмәс болсыму, шақиратминиң әтрапидики чатқаллық нағайити паскина.

- Мәтіндін аддий рөвишләрни теріп йезиңдер.
- Вәтенимиз тәбиити һәққидә йецилиқ алдиңдарму?
- Ахирқи жұмлә силәрни қандақ ойға салди?
- Бурхан-Булақ шақиратмиси қайси тағларниң дәриялиридин күчлиниду дәп ойлайсилер? Мошу һәққидә мәлumat топлап, язма иш орунлаңдар.

70

МУРӘККӘП РӘВИШЛӘР

31. Оқунлар.

Бара-бара, өдәплик бала, сәл-пәл, аста-аста, нургун, ялғуздин-ялғуз, икки қулақ, жуқури-төвөн, түнүгүн (түн у күн), өз вақтида, шу заман, һәрқачан, йекимлиқ аваз, мәшәдә (мошу йәрдә), таң сәһәрдә.

- Берилгән сөзләрни «5 тәләп» стратегияси бойичә таллап йезиңдер:

1. Аддий рәвиш әмәс
2. Қош сөзләр
3. Бириккән сөзләр
4. Қошма сөзләр
5. Рәвишниң соаллириға жавап сөзләр

- Таллап елинған сөзләргө қайси соаллар тогра келиду?
- Бу сөзләрни қошма яки мурәккәп рәвишләр дәп ейтишқа боламду?

- Пикринкларни берилгән чүшәнчә билән селиштуруңдар.

32. Ениқлаңлар.

1. Тамақни алман-талман йейишкә болмайду.
2. Ризван-гүл һәдә бир күн кәч киргичә меһман күтүшкә тәйярлиқ көрди.
3. Мектәптә уюштурулған әтигөнлик чапсан аяқлашти.
4. Өтиязниң келиши билән, құшлар топ-топ учуп келишкә баштайтын.
5. Мәһәллидидин тез қайтип көлдүк.
6. Іә дәп көлгөндиле, синип коллективига сицип кәтти.
7. Үмүтниң ейтқанни наман орунлайдын яхши адити бар.

- Муреккәп рәвишләр билән көлгөн жүмлиләрни ениқлаңлар.
  - Уларниң ясилиш йолини ейтиңлар.
  - Чирайлиқ көчирип йезиңлар.
33. Тиңшаңлар.

Витамин

Мевә-чевә һәрдайим
Витамин бәк пайдилик.
Иәммисини йәп турсаң,
Болисән һәм чирайлиқ.
Сәвзә йә карсилдитип,
Боюң чапсан өсиду.
Алма йә карсилдитип,
Чиш чирайлиқ болиду.
Өрүк билән үзүмму
Бәк пайдилиқтур тәнгә.
Шаптула һәм нәшпүтләр
Қәвәт татлиқ йегәндә.
Кәктат, йемиш йемисәң,
Чапсан choң болалмайсән.
Бой-турқуңму сәт болуп,
Өқил толтуралмайсән.

Патигүл Сабитова

- Шеир мисралири немигә тәрбияйләватиду?
- Мевә-йемишларда витаминларниң қандақ түрлири бар екәнлегини биләмсиләр?
- Шеир қурлиридин дәсләп аддий, андин муреккәп рәвишләрни терип йезиңлар.

34. Йезиңлар.

1. Яман болмаң бирдәмчилик, яхши болмаң миң жилчилик.

2. Яхши сөз ташни яриду, яман сөз – башни.

- Рәвишләр билән сүпәтләрниң пәрқини ейтиңлар.

35. Оқуңлар.

Экология – жаңалиқ тәбиәтниң қоршиған өтрапқа болған мұнасивитини үгінідігін илім. Униң асасини 1866-жили Эрнст Геккель салған. Лекін адемзат тәбиәтниң сирини үгінишкө бурундинла тоқ қызықиши билдүрген еди. Улар шундақла тәбиәткө ештиягын билән қаратты. Экология грек тилида иккі қисимдин, «ойкос» – өй вə «логос» – илім мәналиридин тәркіп тапқан.

Техникилық риважлиниш күндін-күнгө үстүн болғансири, өтрап мұнитниң әһвали начарлишишқа башлиди. Бу әһвал бара-бара дүниявий миқияста қызықиши пәйда қилды. Улар һаваниң бузулушини, бәзи өсүмлүк вə һайванларниң үоқиши ховпига чүшкөнлигини, суларниң булғинишини байқашқа башлиди. Өтрап мұнитқа бағлық пәйда болған бұ мәсилиләрни экологиялық мұеммалар дәп атиди.

-
-
-
-
-

- Мәтіндө ейтілған пикирләрниң силәргө мұнасивити барму?
- Арап деңизиниң әһвалини экологиялық мұемма қатарыға киргүзүшкө боламду?
- Мошу һәққидә мәлumat топлаңлар.
- Синипдашлириңлар арисида сәхбет жүргүзүшкө тәйярлинилар.
- Мәтін ичидін муреккәп рәвишләрни теріп йезиңлар.

71

ЯРДӘМЧИ СӨЗЛӘР

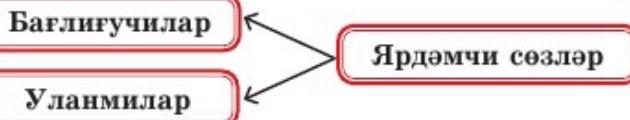

36. Ейтіңлар.

1. Мәрүп билән Рәhim бир синипта оқуйду. 2. Ата-ана һәм қериндашлар қәдрини баһалашни билиңлар. 3. Дадам иштин келидудә, момамниң налини билишкө алдираиду. 4. Китап, дәптәр вə башқыму оқуш қуралларни ештиягың қоллинишқа үгіниңлар.

- Қениң қара һәрипләр билән берилгөн сөздәрни тәhlil қилиңлар.

1	Хизмити	
2	Соали	
3	Сөз түркүми	
4	Жұмлә өзаси	

37. Йезиңлар.

1. Қишилик емтиhanлиrimizni дүшөнбө вә жүмө күнлиригө бөлгүлиди.
2. Бовамниң аччиғи яман болсыму, бирақ наһайити көйүмчан еди.
3. Тағниң һаваси һөм таза, һөм пайдилик.
4. Көчөт тикиш ишлири йә өтиязда, йә күздө жүргүзүлүши керәк.
5. Ташкөнттин чоң дадимиз билән тағимиз келидиган болди.
6. Қизим, апициз көлгөнділа, хәвирини берин.

- Мәна аңлатмайдыган сөzlərinиң астига сизиңлар.

38. Толуқтуруңлар.

1. Биз бу қетим сәйлидин өтигөн.. қайттық.
2. Саһибөм ширнини алича ... өрүкни арилаштуруп тәйярлиди.
3. Сән..., тала-түзлөрни сүпүрүп қойдуңму?
4. Қәчлик тамақ тәйяр болди, ... биз дадам иштин көлгичө олтармаймиз.
5. Бүгүн ... язмичө тапшуруқни орунлашни башла, ... некайини окушни давамлаштур.
6. Вақит өтмектө, ... көңлүмдикі сегиниш оти өчөр әмес.
7. Машина дәсләп тар ... ташлиқ йолда маңди.
8. Дилбиримниң ғәзиви көтирилип бирнемиләрни ейтқуси келиведи, ... өзини бесивалди.

- Ярдемчи сөzlərin пайдилинип, жұмлайларни йезиңлар.
- Кереклик ярдемчи сөzlər : билән, -дә, вә, лекин, бирақ, йә, -ла, амма, -чу.

39. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

- Сүрәтләриң ярдими билән «Тәбиәтни сақтайли» мавзусига қисқа мәтинг түзүңлар.

- Мәтингдә ярдәмчи сөзләрни көлтүрүңлар.

40. Оқуңлар.

Қоруқлар

Қоруқ – дөләт қармиғига елингән территория. Қоруқта адәм тәрипидин һәркәндақ паалийәт мәнний қилингән. Мәзкүр тәвәдә кам учришидиған, йоқап кетиш ховпига дуч көлгән өсүмлүк вә найванат дунияси қоғдилиниду вә кәң түрдө үгинилиди.

Қазақстан тәвәсидә Һазирқи вақитта 10 дөләтлик қоруқ бар. Уларниң бири – «Барсакәлмәс» қоруги. Қоруқта найванлар билән өсүмлүкләриң һәрхиллиги аз болғини билән, сани наһайити көп. «Барсакәлмәс» қоругида сүт өмгүчиләрниң 12 түри, йәр бегирлигүчиләрниң 7 түри вә қүшларниң 202 түри учришиду.

Һазирқи вақитта Арал деңизиниң сүйи тартилип көтиватмақта. Бу өһвал «Барсакәлмәс» қоругидики өсүмлүк вә найванат дуниясиға өзиниң тәсирини төккүзмәктә. Һазир қоруқниң өсүмлүк вә найванат дуниясини ениқлаш мәхситидә илмий тәтқиқат ишлири жүргүзүлмәктә.

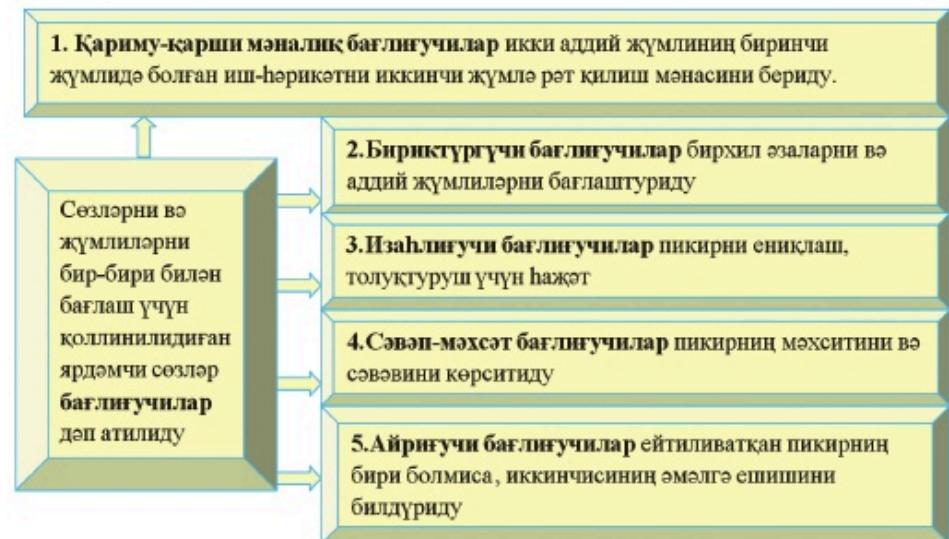

- Мәтингдә ярдәмчи сөзләр барму?
- Шу ярдәмчи сөзләрни терип йезивелиңлар.

- Қоруқларниң мәхсити немә екөн?
- Қоруқниң нағыз қызықишицларни ойгаттиму?
- Барсақәлмәс һәккүдә публицистикилиқ стильда язма иш тәйярлаңдар.

72 БАҒЛИГУЧИЛАР ВӘ УЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ

41. Оқуңлар.

- Бағлигучиларниң хизмети немиде? Бағлигучиларниң түрлирини атаңлар.

42. Жүмлилөрни оқуңлар.

1. Турсунай ана азла вақит ичидә нәврисигә йотқан вә көрписини тикип тәйярлиди.
2. Пикрицизни еғизчә ейтамсиз яки язмичә йәткүзәмсиз?
3. Көйнигицизниң үстүгө йә яғлиқ бағлавелиң, йә бирәр зәргарлиқ буюм тақавалсилиз болиду.
4. Муәллим билән апам узақ сөһбәтләшти.
5. Мусабикә тизимиға мәнму киргөн едим, лекин путумниң жарапити сақаймиғанлықтын, қатнишалмайдыған болдум.
6. Момамниң үзлиригә қоруқлар чүшкөн, амма у шундиму

төзәл еди. Әрмидинниң дадиси һәм акиси синип ремонтига ярдәмләшти.

- Ярдәмчи сөзләрни мәналиқ топларға бөлүп йезиңлар.

**Бириктүргүчі
мәналиқ**

**Қариму-қарши
мәналиқ**

**Айригүчі
мәналиқ**

43. Йезиңлар.

1. Исламниң барлық пәнләрдин баһалири яхши еди, ... тилға бағлинишлик пәнләрни чапсанла өзләштүрүп алатти. 2. Тәбиәт бизни барлық еңтияжымиз билән тәминләйдү, ... уни күтәшни билишимиз керәк. 3. Азатниң кәйпияти унчиму әмәс, ... акиси велосипедини ясап беришкә вақтимиң боләлмигенді. 4. Мәктәпчилик оқуғучилар жигининиң қарапайымы бойичә илгарлар тахтисига илинидиған балиларниң тизими бәкитилди,... очуқ тавуш бериш билән ениқланды. 5. Балиларниң иштийини көтириш ... тамақ тизимиға бәзи өзгиришләр киргүзүлди. 6. Йол үстидә ойнашқа болмайду, ... бу силәрниң наятиңларға хәтәрлик.

- Жұмлинин мәнасига тогра келидиган бағлигучини таллап қоюңлар.

- Жұммиләрни йезиңлар.

1	Сәвәп-мәхсәт бағлигучилири	Чүнки, сөвөви, шундашқа, үчүн, шуниң үчүн
2	Изаһиғучи бағлигучилар	Йәни, болупмұ, нәттә

44. Бағлигучиларни йезиңлар.

1	Бириктүргүчі	
2	Айригүчі	
3	Қариму-қарши	
4	Сәвәп-мәхсәт	
5	Изаһиғучи	

- Биливалған барлық бағлигучиларни мәналиқ топларға бөлүп йезиңлар.

45. Тиңшаңлар.

– Немә? Немә дедиңиз, дада? Етивалай?! Атқини немиси? – бала дадамниң сезини хата аңап қалмғандымен дегендәк, көзлирини чимчиқлатти.

– Ың, атмай немиси бар? – деди худди аддийла бирнөрсө тоғрилиқ сез болуватқандәк ерәңсизлик билән, – аққуниң гөши бәк татлиқ болиду дәйдиган. Әву оң тәрәптики раса семиз охшайды, шуни атай....

– Яқ, яқ, дада, ундақ қылмаң!

– Ним дәйсөнүй, балиқай? Милтиқни немишкә тутувалдин? Тарт қолуңни, кашила болмай!..

Мәмтимин Розибаев

- Бала дадисига немишкә аққуни етишқа болмайды деди?
- Ыекайини давамлаштуруп йезип көрүңлар.
- Ыекайидики ярдәмчи сөзләргө көңүл бөлүңлар.

73 БАГЛИГУЧИЛАРНИҢ ИМЛАСИ

46. Оқуңлар.

Мәктәп өтрапида гүлләргө су қуюш вә дәрәк голлирини ақартиш ишлири аяқлашти. Гүлнисәм һәм гүлләргө су қуюшқа, һәм ақартиш ишлириға ярдәм бәрди. Муәллим қилинған ишларниң несаватини һәм сүрәтлирини муавин мудирға әвәтип беришни ейтти. Бу ишни синип башчилири Пәрнат билән Толунай орунлашқа киришти. Ипаргүл билән Әзиз ярдәмлишидиган болди. Улар тапшуруқни чапсан орунлиди вә шу күнила беривәтти.

- Жұмлиләр мисалида бағлигучиларниң имласига хуласә чиқириңлар:

Бағлиғучилар	Бағлиғучиниң түри	Имласи
вә		
həm		
билән		

- «*həm, билән*» бағлиғучилириниң тәкрап келишигө қарап қандақ хуласә чиқардицлар?

47. Мәтингни оқуңдар.

Ухлашниң алдида чиш вә путқолларни жуюш керәк. Бу həm яхши адәтләрни қелиплаштуриду həm саглам наят кәчүрүшкә капаләтлик бериду. Доп оюнлирини ойнаш həm агамчидин сәкрәшму тәнни мәшиқ-ләндүрүш болуп несаплиниду. Таң сәһәрдә жүгрәш билән соғ суни қуюш чиниқишиниң йәнә бир усулидур.

- Жұмлиләрни көчирип йезиндер.
- Имла қаидилиригө асаслининп, тиниш бәлгүлирини қоюңдар.

Вә, həm бағлиғучилири билән бағланған сөз вә жұмлиләрниң арисига пәш қоюлмайду.

həm бағлиғучиси тәкрапарларниң кәлсә, иккинчисиниң алдидин пәш қоюлиду.

Билән бағлиғучиси арқылы ясалған қошма жұмлиләрдә билән бағлиғучисидин кейин пәш қоюлиду.

48. Оқуңдар.

Дунияда өжайип гөзәл ... экзотикилық жайлар нургун. Уларниң қатарыда шәһәр ... мәмлекәтләрнимү ейтиш мүмкін. .... аләмдә наятқа хәтөрлик жайларниң можутлугини

йоққа чиқиришқа болмайду. Шундақ жайларниң бири – Иланлар арали.

Кеймада-Гранди яки Иланлар арали – Бразилиядын 35 км жириақлиқта жайлышқан Атлантика мұнитиниң арали. Бу жай дүниядикі өң хәтәрлик араллар тизимиға киргүзүлгөн. Бу арал қелин орманлық болған ..., иланлардин башқа нечким яшимайду. Иланлар наһайити зәһөрлик болуп, уларниң сани 12000ға йетиду.

Илмий қизиқышни пәйда қылған бу арал экологларниң тәкливи бойиче 1985-жилдин башлап дөлөт қармиғига елинған қоруқ дәп елан қилинған.

Керәклик сөзләр: бирақ, вә, һәм, билән.

- Көп чекитләрниң орниға керәклик бағытучиларни қоюңдар.

- Чирайлық көчирип йезиңдер.

49. Келиңдер ойнали.

Чоң тәнәпуста муәллим балилар билән «Сәяһәткә атлинимән» дегендеген оюнни үштүрдиди. Мәуллим: «Сәяһәткә мән һәм бәкә, һәм дора-дәрмәкләрни алимән. Мениң билән барғучилар өзәңдерниң немә алидигиниңларни ейтискалар. Кимниң ейтқини қаидигә дурус көлсө, сәяһәткә атлинидиган болиду» – деди. Шу чағда Гүлбәһрәм:

– Мән сәяһәткә нан еливалимән, – деди. Муәллим болса униң баралмайдынлигини ейтти.

– Мән сәяһәткә дәстихан вә көрпә еливалимән, – деди Мехри. Муәллим болса:

– Ярайсиз, сиз мениң билән барисиз, – дәп хошал болди.

- Муәллим немишкә Гүлбәһрәмни алмайдыган болди?

- Оюнниң қаидиси немә екәнлигини чүшәндидарму?

- Тапшуруқни өтүлүватқан мавзуға бағлаштуруп ойнап көрүңдер.

50. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

- Сүрәтниң ярдими билән һәркимниң тәбиәттә өзини тутуш қаидилирины йезип чиңгилар.
- Жұмилләрдә бағлиғучиларни кәлтүрүңлар.

74 БАҒЛИҒУЧИЛАРНИҢ ИМЛАСИ

51. Оқунлар.

1. Дилшат ишик йенига көлди, амма киришкә петиналмиди.
2. Зумрат дәрискә баривәрсүн, пәкәт тән-тәрбийә дәрисигә қатнашмисун.
3. Ямғур яғди, лекин нава райи чапсанла ечилип көтти.
4. Ринатқа бирнәччә қетим телефон қилдим, бирақ алалмидим.
5. Келәр жили йә Гулжига, йә Ташәнткә берип келәйли.
6. Ейтқан вәдини яки орунлаң, яки вәдә бәрмәң.
7. Йолда Рұстем билән сөзлишип қалдим, шуцлашқа кечиктим.
8. Келәчигимиз үчүн, бәхтимиз үчүн яхши оқайли.
9. Мевиләр адәм организмына пайдилиқ, шуниң үчүн язда көп йеген дурус.
10. Баһаргүл китап дукиниға барди, сөвәви у достыға китап соға қилишни ойлиған еди.
11. Рәхмәтжан метро бекитигә йетип көлди, чүнки шәһәр мәркизигә метро арқилиқ йетиш чапсан еди.
12. Момамниң гүллири ечилип кетипту, болупму топа гүллири һәр түрлүк екән.
13. Май мәйримидә йезига баридиган болдуқ, һәтта бир һәптигә қалидиган ойимиз бар.

- Жұмлиләр мисалида бағлигучиларниң имласыға хуласақ чиқириңлар:

Бағлигучилар	Бағлигучиниң түри	Имласи
Амма, пәкәт, лекин, бирақ		
Йә, яки		
Шуцлашқа, үчүн, шуниң үчүн, сөвөви, чүнки		
Йәни, болупмұ, һәтта		

- Йә, яки, үчүн бағлигучилириның тәкрапар келишигө қарап, қандак хуласақ чиқардиңлар?

52. Йезиңлар.

Гүлләр өтрапқа гөзөллик бериду лекин уларниң пайдисиму аз әмәс. Уларниң бәзилири һашарәтләрдин қоғденишқа ярдәм бериду һәтта пайдилиқ қезилмиларни тепишкіму қатнишиду. Бу қедимий замандын келиватқан йә хәлиқниң ойдурмиси йә чөчәкләрдики хиял дәп ейтқан болар едуқ. Лекин, ахирки вақитта, бәзи гүлләрниң өсүш орниға яки бой-турқиниң егизлигигө яки ечилишиға қарап, йәр астида цинк, күмүч һәм цинк охшаш пайдилиқ қезилмилар канлирини ечиш – илмий жәһәттин асасланған һәқиқәт.

Чөлдә өсидиган акантофиллиум – тикәнлик өсүмлүк, гүңгүти йәргә көп чүшсө, адәттикидәк һал рәң әмәс бәлки ақ рәңлик гүлләйдү. Өтөр йәр астида цинк болса, өсүмлүк йопурмақлири сағуч рәңгә бойилиду.

- Жұмлиләрни көчирип йезиңлар.
- Имла қаидилиригө асаслинин, тиниш бәлгүлирини қоюңлар.
- Өтрап мұхитниң сирлири көп, уларға қизиқиши билдүрүңлар.

53. Бағлаштуруңлар.

- Орунланған тапштуруқларга аласынинп, имла қаидисини бағлаштуруңлар.

54. Йезиңлар.

«Су, сениң нә бир дәмиң, нә бир рәңгиң, нә бир пуригиң йоқ, сени төсвирләш мүмкін әмәс. Сениң билән һөзүрлиниду*, лекин сениң наятқа керәклигиңни чушәнмәйдү. Сән өзәң наятсөн...»

Антуан де Сент-Экзюпери

- Ейтилған пикирни қандақ чүшинисиләр?
- Суни тәжәммлик пайдилинишниң йоллирини биләмсиләр?
- Ейтилған пикирни көчирип йезиңлар. Бағлигучиларниң топлирини ейтиңдар.

55. Оқунлар.

- Берилгән тирәкни пайдилинип, суни қоғдаш йоллирини ойлаштуруңлар.

- Язмичә мәтинг түзүңлар.
- Мәтинг түзүштә бағлигучиларни пайдилиниңлар.

75

УЛАНМИЛАР

Сөзләрниң мәнасини күчәтиш яки сөзләргө қошумчә мәна бериш үчүн қоллинилидиган қошумчиларни **уланмилар** дәймиз.

56. Йезиңлар.

1. Нойлидин киришимгила, телефон жирицлиди. 2. Ойнап сөзлісөнму, ойлап сөзлө. 3. Қәйәрдинду мөшүкниң миявлиши аңлинатти. 4. Өтигөнла йолға чиқипсөнғу? 5. Дутарицни чалгинә, достум.

- Жұмлиләрни көчирип йезиңлар.
- Күчәтиш яки қошумчә мәна бериватқан қошумчиларниң астиға сизиңлар.
- Бу қошумчилар қандақ атилиду?

57. Ениқлаңлар.

Йени су тубилири ишқа қошулдыму? Һәдә, апам тойдин көлдима? Һәммә қериндашлар көлидиган болди, силәрчү?

Соал мәналиқ уланмилар

Әжәплининш, илтимас мәналиқ уланмилар

Ака, юлтузларниң пакиришини қаригина. Мәһрай, кийим-кечәклиринин жиққина. Бова, әзу тавузидизни тилип беріңа.

- Оң вә сол тәрәптиki жұмлиләрдиң қениң һәриплөр билән йезилған уланмиларға диққет қилиңлар.

- Уларниң қайси мәналиқ екөнлигини ениқлаңлар.

- Оттурида берилгөн пикир билән бағлаштуруңлар.

58. Тапшуруққа диққет қилиңлар.

-ма, -му, -чу, -а, -ә, -ғу,
-қу, -- ду, -да, -ла, -зә

- Рәсимгә диққет қоюп қаранлар. У немини қоғдашқа чақириватиду?
- Берилгөн уланмиларни пайдилинип, рәсим бойичә жұмилілөр түзүп йезицлар.
- Уланмиларниң түрлирини ейтеп беріңлар.

59. Шеирни һиссиятлик оқуңлар.

Қачмаңлара, кепинәклөр,
Қачмаңлара мениңдин.
Өнсиришип, нодуқмаңлар,
Откөн пәйттә йенимдин.

Учушуңлар, жүрүшүңлар
Назуклуқниң өзи шу.
Чүшүшүңлар гүллөр бойлап,
Парашютниң өзигу.

Абдулменжит Дөләтова

- Шеирға қандақ сәрлөвхө қойған болаттиңлар?
- Шеир құрлирида уланмилар барму?
- Уланмилар қайси мәнада көлгөн?

60. Мәтингни оқуңлар.

Топа – һәрқандық мәмлекәтниң әң асасий байлиғи. Чүнки адемзат истимал қилидиган йемәкликниң 90 пайизи топида өстүрүлиду. Йосулсизлиқ вә ачарчилиққа, мәмлекәтниң гадайлишишига топиниң түрима, мунбәтлигиниң төвөн болушима сәвәп болалайдуда, топиниң өлүп кетиши адемзатниң йоқап кетишигө елип келиду. Шуниң учүн су, нава, өсүмлүк, наиванат дуниясини сақлаш билөнла чөклөнмәстин, топиниң қоғдаш муһим мәсилә екәнлигини чүшиниш лазим. Топиниң өзгиришигө шамалниң чиқиши, суниң еқиши, транспорт кесири, орманларниң кесилиши, һәрхил химиялық оғиларниң тәсири болиду. Топиға бағлиқ үгиниш ишлиридин кейинла, топа мунбәтлигини сақлап қелишниң

hərxil чарə-тəдбирлири қараптурулиду. Уларниң қатариға өсүмлүклəрни тикиш, топини юмшитиш, сугириш ишлирини изчил елип бериш, етизларда қар догилаш, йærни оғутлаш ишлири жүргүзулиду.

- Мәтингдин уланмиларни тепиңлар.
- Бу уланмилар соал яки илтимас мәналиқму?
- Мәтинг немə həккide?
- Берилгəн сүрəтлəрниң мәтингə мунасивити həkkipdə məlumat издəңлəр.
- Өхбаратни язмичə йəткүзүңлəр.

76

УЛАНМИЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ

61. Жұмлилəрни оқуңлар.

1. Мəхсүт ағинисини башлапла елип кирди. 2. Гүлинур соалга бираз ойландыдə, сөзлəшкə башлиди. 3. Сəнзə, əймүй қатирап жүрисəн, мəнзə, сениңдин əнсиrəп олтиrimən. 4. Концерт башлинип кəттигу, дəймən ? 5. Қизим, hədiqiz иштин кəлгəндү? 6. Мени уссулға бəрмигəн əзицизгү. 7. Сүтни түнүгүнла алдуққу.

- Уланмиларни атаңлар.
- Һərbir жұмлидики уланминиң мəнасини ейтىңлар.

• Тəвəндə берилгəн тирəк схемидин уланмиларниң түрлирини биливелиңлəр.

-a, -ə уланмилари хəвəргə улинип, **әжəплинини, илтимас вə соал мәналирини** билдүриду.

-ma, -mu, -chu уланмилари **соални** билдүриду.

УЛАНМИЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ

-gy, -ky, -dy
уланмилари
булуватқан **вақыны тасшықлəйдү**.
Базидə **соални**
билдүриду.

-də, -la уланмилари **хошал болуш, күчайтши, пушайман қилиши** мәналирини билдүриду.

-зə уланмиси
алмашшарға
улиниду. **Тəкимлəш вə тəнə қилиши**
мәналирини
билдүриду.

62. Йезиңлар.

1. – Ана, сиз ейтсицизла, йетип келимөн. 2. – Балам, йолларда авайлап жүргинө. 3. Ятсамму, турсамму, сени ойлаймөн һаман*. 4. Һава райи тутулупла чиқтиғу, ямгур ягамду немә? 5. – Ейтсаңларчу, мениң сөзүм һәк әмәсму? 6. – Һәй, достум, өйдикиләр кетидигиниңни билидиганду? 7. – Райдин, олтардә, болган вақиәни сөзлөп бәр. 8. – Яркөнттин той тартип көлгөнләрниң ичидә бизниң тонушлар барму? 9. Радиодин берилгән Ағчихан ана туғулған күнігө нәврилириниң тәбрик сөзини аңлиғанду?

- Чирайлық көчирип йезиңлар.
- Уланмиларниң астига сизиңлар.
- Уланмилар билән кәлгән пикирләр рәсмий иш қәғәэлири стиляда йезилған мәтингә учришиши мүмкинму?
- Уланмилар нутукниң қайси стильлирида көпирәк учришиду?

63. Рәсимләргә диққәт қоюп қараңлар.

- Рәсимләр арқылык немини чүшинишкә болиду?
- Дәрәқләрниң қандақ пайдиси бар дәп ойлайсиләр?
- Арчиниң өсүш чапсанлиғи һәккүдә немә билисиләр?
- Уларни сақлашниң йәнә қандақ йоллирини ейтқан болаттиңлар?
- Рәсимләр бойичә уланмиларни кәлтүрүп, жүмлә түзүп ейттиңлар.

64. Оқуңлар.

Алмута шәһири – Вәтенимизниң зич аһалилық чоң шәһәрлириниң бири. Шуниң үчүн, ахиркы вақитларда шәһәр һавасиниң ислишиши, булғиниш өһвали һәрбиrimизни ойландуруши најәт.

Шәһәрдә йешилзарлиқни көпәйтиш атмосферидики науциң булғиниң дәрижисини төвәнлитишиңиң бир усулидур. Дәрәқләр гәзәл көрүнүш бериш билән биллә атмосферидики кислород мөлчәриниң сақлинини шамалдин қофдайды. Навадики иссиқ вә нәмликниң тәңпүнгүлүгини сақтайтында, шундақла шәһәр ваңчунини пәсәйтидү.

- Мәтингө қандақ сәрләвхә қойған болаттиңлар?
- Мәтиндике пикирләргә қошууламсиләр?
- Әтрап мұнитни сақлаш әң авал кимгә керәк?
- Мәтиндін бирнәччә жұмлини уланмилири бар жұмлиләргө айландуруп йезиңлар.

65. Ейтиңлар.

1. Тағ йөткәлсіму, мижөз йөткәлмәс. 2. Нежайғанниң һәммисила дост әмәс. 3. Өзәң қыңғыр болсаңму, гепиң қыңғыр болмисун. 4. Күч һәммини егәр, әқил күчниму йеңдәр.

- Мақалларниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Уланмиларсиз ейтқанда, уларниң мәнаси өзгірімдү? Хуласә чиқириңлар.

77

ХУЛАСӘ ДӘРИС

66. Мувапиқлаштуруңлар.

Исім, сүпет, санларниң орнига алмишип келидиган сөз түркүмі

Сөзләрниң мәнасини күчейтиш яки сөзләргө қошумчы мәна бериш үчүн қоллинилидиган қошумчилар

РӨВИШ

УЛАНМА

БАҒЛИГУЧИ

АЛМАШ

Адәм және нарындар иш-хәриkitiniң вактими, сөвөвими, орнини, налитини билдүридиган сөз түркүмі

Сөзләрни вә жұмлиләрни бир-бира билән бағлаш үчүн қоллинилидиган ярдәмчи сөзләр

- Чүшәнчиләрниң намини тепип, мувапиқлаштуруңлар.
- Нәрбір чүшәнчигө мисал ейтиңлар.

67. Йезиңлар.

1. Мәктивимиздә һәр жили «ниссиятлик оқуш мәнири» көрүгі өткүзүлиду. 2. Садирниң ақиси футбол өмігигө йекин арида йезилған. 3. Дилхұмар кечикип кәлгәнликтин, қизирип үнсиз олтарди. 4. Тағда қар көчүш әһвали йүз берипту. 5. Иштиқ пичақ билән чапсан тоғрашқа болиду. 6. Құн қизитипла чиқмақта. 7. Суниң бойи салқин.

- Қениң қара һәрипләр билән берилгөн сөзлөр қайси сөз түркүмігө ятиду?
- Уларниң мәналирини ейтиңлар.

68. Ениқлаңлар.

1. Мошу йәрниң һаваси бәк еғир. 2. Сән кәлгичө, отунларни тәйярлап қойдум. 3. Гұли моминиң нөврилири шундақ соң болуп кәттиму? 4. Әзу турған йезимизниң мирасгани. 5. Мениң исмимни йезивалдицизму? 6. Ү – қәвәтла қабилийәтлик, идрәклик бала болуп өсти. 7. Ү дәлилләнмигөн пикир.

- Жұмилләрдин алмашларни тепиңлар.
- Кишилиқ алмашлар дегинимиз немә?
- Көрситиш алмашлиричү?
- Кишилиқ вә көрситиш алмашларни төвөндикі жәдвәлгө айрип йезип чиқыңлар.

Кишилиқ алмашлар	Көрситиш алмашлири

69. Шеирни ниссиятлик оқуңлар.

Көзүмниң өчмәс нури өзәң, жутум,
Бегимниң солмас гұли өзәң, жутум...
Мән сени күйләп өттүм қачан болсун
Өчкичә жүрәктиki янған отум.

Аләмни чарлап бәзән ойлиримда,
Көз йәтмәс упукларга сир төкимән.

Ана жутум, нәгә барай, нәдә болай,
Тиз пүксөм, пәқәт саңа тиз пүкимән.

Абдулмәҗит Дөләтов

- Шеир мисралири немә һәкәзи?
- Өз ана жутуңлар һәкәзи сөзләп бериңлар.
- Шеир мисралиридин соал алмашларни төпиңлар.
- Уларниң қайси сөз түркүмлириниң орнига кәлгәнлигини ейтиңлар.
- Бу соал алмашлар жүмлиниң қайси өзаси екәнлигини еник-ланлар.

70. Рәсимгә қараңлар.

- Берилгән рәсим бойичә «Тәбиәт вә адәм» мавзуусига мәтин түзүңлар.
- Мәтингиниң үч қисмини есиңларға елиңлар.
- Мәтинге бөлүмдө тонушқан мавзуларни көрситишкә тиришиңлар (алмаш, рәвиш, ярдәмчи сөзләр).

78

ХУЛАСӘ ДӘРИС

71. Жұмилеләрни оқуңлар.

1. Таң сүзүлүпму қалди лекин мениң көзлирим жумулар әмәс.
2. Тәкшүрүш дәрисидә барлық тапшуруқларни орунлидим пәқәт һесапниң йешилишини тапалмай олтирип көттим.
3. Һейт күни дадам иккимиз һәм хошниларниң һәм агинилиримниң өйлиригө мубарәкләп кирдуқ.
4. Һава

тутулувелип, йә ямгур яғмиди йә ечилип кәтмиди. 5. Өхмәтжан иштин өтигөн кәлгини билән нечбир ишини пүтирәлмиди. 6. Турсунбұви кона һәм муңлук нахшиларни ейтишни яхши көрәтти.

- Жұмлиләрдіki бағлиғучиларни ениқлаңлар.
- Бағлиғучиларниң түрлирини атаңлар.
- Бағлиғучиларниң имласыға бағлиқ қаидиләрни ейтеп, чүшүп қалған тиниш бәлгүләрниң орнини ениқлаңлар.

72. Оқуңлар.

1. Бу мәһәллидики су тапчиллигини ... құдуқ колаш, ... керәклик мәһкимиләргө муражиәт қилиш арқилиқ йешиш мүмкин. 2. Разийәм ... Эльмира театрға бармақчи болди. 3. Китапханинин алдига тез йетип бардим, ... Алийәм һәдини тапалмидим. 4. Бұғұн силәр билән учришалмаймән, ... кичик инимға қаришим керәк. 5. Ата-ана пәрзәнди ... неч аяныас. 6. Нұрниса бу жили йәнә оқушқа тапшурмақчи, ... жиңдий тәйярлик құлмақта. 7. Айгүлниң тикинчилик ... ашпәзлик маһаритигө һәммиси һәйран қалди. 8. Адиләм бу ишни ... ейтмай туридиганлигини, ... билмігәнгә селивешлишни билмәй қалди.

- Көп чекитләрниң орнига керәклик бағлиғучиларни қоюп үзизңлар.
- Тәкrap көлгөн бағлиғучиларни атаңлар.
- Уларға бағлиқ имла қаидисини ейтиңлар.
- Керәклик сөzlәr: билән, ың, үчүн, лекин, сәвәви, вә, шунин үчүн, яки.

73. Тепиңлар.

ҚОНДАҚ

ПӘЛКҮЧ

КАЛТӘК*

БӘЛБАҒ

БАШАҚ

- Чакмақ ичидә берилгөн сөzlәрниң биринчи қатаридин йошурунған санларни, иккинчи қатаридин исим вә сүпәтләрни тепиңлар.

- Мошу сөзләрни рәвишләргә айландуруп, жүмлә түзүп йезиңлар.
- Сөзләрниң йенингә тирнақ ичигे соалларни көрситиңлар.
- Бу рәвишләр иш-һәрикәтниң қайсы мәналирида көлгөнлигини ейтиңлар.

74. Оқуцлар.

Топигүл

Топигүл – бөлмидә өстүрүшкә үгитилгән гүлләрниң бири. Униң баһаси қиммәт әмәс, һәтта пәрвиш қилиш нечбир қийинчилик елип көлмәйдү. Лекин топигүлниң пайдиси наһайити көп. Өң авал у бөлмө һавасини һөрхил зиян микролардин тазилайды. Униң пуриги чарчап қелиш, чушкүнлүккө берилиштин сақлайды. Шундақла топа гүлни хәлиқ тибабәтчилигидә кәң қоллиниду. Униң қайнатмиси үчәй вә ашқазан африқлирига пайдилиқ. Йопурмақлири жириң тартиш хусусийитиге егә. Топигүлдин елинган эфир майлири қулак, бурун африқлирига ишлителиди.

Топигүл момилиримизниң сөйүмлүк гүли болуп қалмай, улар һәм гөзәллик, һәм пайдилиқ екәнлигини билгинимиз яхши.

- Бөлмә гүллириңлар барму?
- Уларни пәрвиш қилишниң қаидилирини биләмсиләр?
- Топигүлниң шипалиқ хусусийитини пайдилинин көргөнму?
- Әтрап мүнитни тонуп билишни есиңлардин чиқармаңлар.
- Мәтиндикى 2–3 жұмлигө уланмиларни улап йезиңлар.

75. Тепиңлар.

Жұрушни башлап сәһәрдин,
Та кәчкичә чиқмас шәһәрдин.
Чиқмас йәнә маңган йолидин,
Чиқса, меңиш көлмәс қолидин.

Аблиз Һезимов

- Тепишмаңың жағавини тепиңлар.
- Мошу сөзгө һөрхил уланмиларни улап, жүмлө түзүп йезиңлар.
- Экологиягә зиян көлтүрмәйдиган транспорт түрини ениңлап көрүңлар.
- Мошу һәққидә кейинки дәрискә өхбарат йезип келиңлар.

76. Мәтингни оқуңлар.

Бир түп алма

Бәлки, бизниң бүк-бараңсанлық, өстицидә шақирап еқиватқан сүйи һемишәм сүзүк йезига барған болсиңиз, көргөнсиз: қоруқ тамлири өтрапқа кәң йейилған бир түп алма бар. Язниң қайнақ күнлириму шу алминиң түви салқын. Униң қоюқ шахлири арисидин күн нури задила чүшмәйду. Йәр-жанаң саргийип, алтун күз көлгөндө, шу алминиң йопурмақлири төкүлүп, нойлимиз газаңға толиду. Йезидикиләр ғазаңни очақта қалиса, мениң анам, немишкиду, һәр күни әтигөнлиги нойла сүпөргөндө, шу алминиң йопурмақлирини дасқа жигип, бағ ичиғө апирип төкүп қойиду.

Шу алма шехига әтияз күнлири сегизған қонуп шаражлиса, чуғи кичик, сәл созуқ үзиниң сүйөклири ашқарә көрүңгөн, кәң қашлири шалаң анам өйдин чиқидудө, таш билән қопирилған супа*тирвигигө келип:

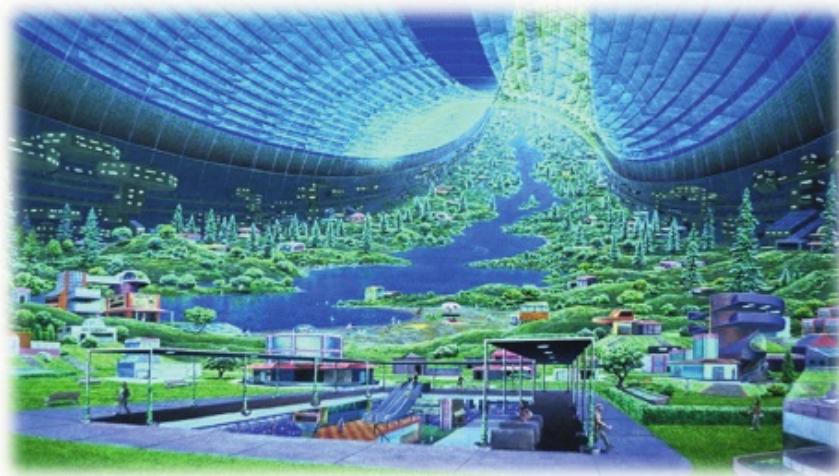
– Сегизған хүш хәвәр ейтыватиду. Бу жил йәнә яхшилиқ бар охшайду. Һә, худа, армиягә кәткөн туққанларниң бирәси келәмдекин ... – дәп қарап қалиду. Бирнәччә қетим сәп салсам, анамниң сегизғанға әмәс, әйнә шу бир түп алмидин көз үзмәй қараватқинини көрдүм ...

- Алмашларни тепиңлар. Шу алмашларни пайдилинип, жүмлө түзүп йезиңлар.
- Мәтингдин бағлигучиларни төпип, ейтип беріңлар.

VI бөләк

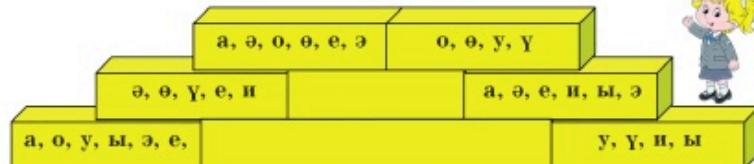
КАИНАТҚА СӘЯНӘТ

- – Дилбәр, рус алими Константин Циолковскийниң ейтқан пикрини тиңшап көрүнә: «Адәмзат Йәрдә мәңгүгә қалмайды... Сәйярә – әқил бөшүгі, бөшүктө мәңгү яшаш мүмкин әмәскү», – дегән екән.
- – Һә, Һасан, бу қызық пикир екән. Лекин буни немә сәвәптиң ейтип қалдиң?
- – Өлвәттә, Дилбәр, биз ана тилемизниң сирлирини «Каинатқа сәянәт» бөлүмидә давамлаштуримизғу. Шуның үчүн, бу бөлүмдә қайси мавзуларға тохти-лимизкән, ейтип бәрсициз.
- – Болиду, Һасан. Биз балилар билән сөз түркүмлири бойичә алмаш вә рөвишләр үстидә тәкраплаш саатлирини өткүзимиз;
- Тавушлуқ тәһлилниң мәнирлири болимиз;
- Тилемиздикى ярдәмчи сөзләрниң орнини биливалимиз;
- Сөзләрниң тәркивигә бағлиқ билимимизни синақтин өткүзимиз;
- – Яхши, Дилбәр, ундақта һөммимизгө утуқлуқ сәпәр!

79
**ТАВУШЛУҚ ТӘҢЛИЛНИҢ
МАҢИРИМӘН**

1. «Ким чапсан?» оюни.

- Нәрбір пәләмпәйдә йезилған нәриплөрни атаңлар.
- Улар қайси тавушлар дәп ойлайсиләр?
- Созук тавушлар қаидисини ядиңларға елиңлар.
- Нәрбір пәләмпәйдіки созук тавушларниң түрлирини атап мениңлар.
- Дұрус жавап беріш вақтими селиштуруп, өң чапсан оқуғучини ениқлаңлар.

2. Ениқлаңлар.

Айнисәм, Нурнисәм, Ребангүл, Аминәм «Ұзұк тавушлар математикиси» оюнини ойниди. Айнисәм жараңлық ұзұк тавушлар, Аминәм жараңсиз ұзұк тавушлар, Нурнисәм партлигучи ұзұк тавушлар вә Ребангүл сирлаңғу ұзұк тавушларниң рәтлик санлири билән қошунда түзүп, несаплада чиқти. Шу чағда, бу ипадиләрниң мәналири 329, 212, 170 вә 271 санлири болди. Қызыларниң жаваплиридин ұзұк тавушларниң топлирини айривелип, тәкшүрүңлар. Нәрбір қызы қайси мәнани көрсөтти? Жавапларни бағлаштуруңлар.

¹ Аа	² Әә	³ Бб	⁴ Вв	⁵ Гг	⁶ Ғғ
⁷ Дд	⁸ Ее	⁹ Ёё	¹⁰ Жж	¹¹ ҖҖ	¹² Зз
¹³ Ии	¹⁴ Йй	¹⁵ Ққ	¹⁶ Ққ	¹⁷ Лл	¹⁸ Мм
¹⁹ Нн	²⁰ ң	²¹ Оо	²² Өө	²³ Пп	²⁴ Рр
²⁵ Сс	²⁶ Тт	²⁷ Үү	²⁸ Үү	²⁹ Фф	³⁰ Хх
³¹ Һһ	³² Цц	³³ Чч	³⁴ Шш	³⁵ Щщ	³⁶ Ь
³⁷ Ыы	³⁸ ҘҘ	³⁹ Әә	⁴⁰ Юю	⁴¹ Яя	

Айнисәм	271
Нурнисәм	212
Ребангүл	329
Аминәм	170

3. Тепиңлар.

Тепишишмақлар

Гәр ечилса, йәргө чүшиду ләйләп,
Ечилимиса, егисини гум әйләп.

Қатланса, қатлининип ятар кечидө,
Шкафта яки сервант ичидө.
Күндүзи көккичә үч рәт ечилип,
Үстигә немәтләр тураг чечилип.

Аблиз Һезимов

- Тепишишмақларниң жаваплирини тавушлуқ тәһлил қилиндар.
- Иккى сөздики һәрипләрниң санини селиштурундар. Нәччә болди?
- Тавушлар саничу? Пәрқини чүшәндүрүңлар.

4. Йезиңлар.

Учқұч болимән

Асманни вә аләмни
Учқұч боп көрүп бақсам.
Дәриялардин, тағлардин
Учуп жүрүп мән ашсам.
Арман қылди көп нәрсә,
Ришат узақ ойлинин.
«Учқұч болуш бәхитқу», –
Дәп ойлатти толгинин.

Патигүл Сабитова

- Шеирни ипадиilik оқуңлар. Силәрму учқұч болушни арман қиласмылар?
- Шеирни чирайлиқ көчирип йезиңлар.
- Сөзләрдикі партлиғучи үзүк тавушларниң астиға бир, сир-лаңғу үзүк тавушларниң астиға иккى сизиңлар.

5. Оқуцлар.

«Каинат дегинимиз немә? Йөр сәйярисидин башқа сәйяриләр можутму? Уларда наят барму?» – дегән соаллар адәмләрни бурундин қизиқтуратти. Шу чафда, конструктор вә алимлар «Восток» намлиқ каинат кемисини көшип қилиду. Бу кемә наһайити мурәккәп еди. Униңда адәмни әвәтиштин бурун каинатқа Лайка исимлиқ ишт чиқирилиду. Лекин каинат кемилириниң қайтип келиш йоллирини үгиниш ишлири йолға қоюлмиғанлықтан, Лайка шу бошлуқтын қайтип қөлмиди. Арида үч жил өткәндін кейин, каинатқа Белка вә Стрелка учти. Бир күн давамида учушни әмәлгө ашуруп, йөргө теч-аман қайтип көлди. Каинатқа йол селишни америкилиқларму арман қилип, улар дәслөп «Рәд-Стоун» кемисидө маймунни учирип көриду. Ыйванларниң сақ-саламәт қайтип келиши каинатқа адәмниң йолини атти. 1961-жили 12-апрельда Байқоңур космодромидин биринчи каинатчи пәзага^{*} атланди.

- Мәтингдин қелин вә инчикә он сез терип йезицлар.

- Каинатқа атланған биринчи космонавт һәккүдә мәлumat тепип йезицлар.

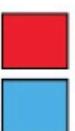
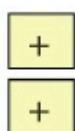
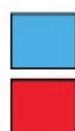

80

СОЗУҚ ВӘ ҮЗҮҚ ТАВУШЛАР ДОСТЛАШСА

6. Ейтиңлар.

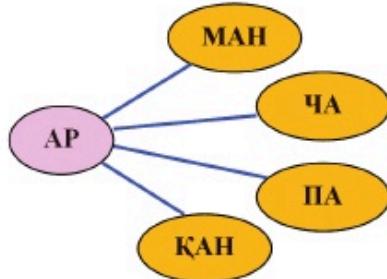
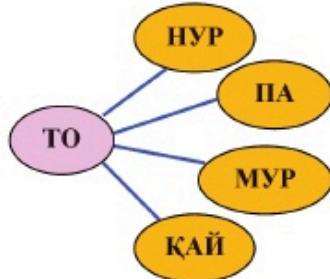
Йепик
Очук

- Берилгән қизил вә көк чақмақларниң сирлирини ечицлар.
- Созуқ вә үзүқ тавушлар достлашса, немә насил болиду?
- Очук вә йепик bogum дегәнни чүшәндүрүңлар.

7. Сөз түзүнлар.

- Богумлар достлашса, немә насил болиду?

- Сөzlərni чирайлиқ йезивелиңлар.

- Очук bogumluq nəçchə səz bar? Йепик bogumluqchu?

- Очук bogumluq səzniç astiga siziñlар.

8. Йезиңлар.

Меркурий. Венера. Йәр. Марс. Юпитер. Сатурн. Уран. Нептун. Плутон.

- Бу немилəрниң нами дәп ойлайсиләр?

- Күн системисига нəçchə сəýярə кириду? Санадлар.

- Биринчи құрға bogumga белүп йезишқа болмайдыган сөzlərni йезиңлар.

Қалған сөzlərni bogumғa белүп йезишniң barlıq үлгилирини көрситип йезиңлар. Мәсилən: *Вe-нера, Вene-ra*.

- Қош тавушлуқ həriп bar сəýярə naminı тавушлуқ təhlil қилиңлар.

9. Тепиңлар.

Анаграммилар – бу пəкəт бир сөз ичидики həriplərni йəткəш arқилиқ иккинчи сөzni ясаш. Биринчи икki мисрада дəsləpki ibariniң nemə ekənligini tepişmaq shəkliдə eйтип, үчинчи-tərtinchi mисralarda иккинchi ibarə togriliq nəqə йənə шunداq türdə chüşənchə beriliđu.

Мени кərmək издисəң,
Егизгə бақ hərəqəchan.
Həriplirim йətкisən,
Малға озуқ шу заман.

Мени ечиپ, аяқ басар həр өйгө,
Мениң билән өй тамлири ечилған.
Нәриплирим йөткігөндө, билгин, мән
Бу жаһанда яралған өң есил жән.

Етизларниң тәшналигин қандурған,
Мән арқилик долқунлинип су ақар.
Нәриплирим йөткәлгөндө, мұкчәйгөн
Адәм болдум чечи гоя* аппақ қар...

Шахлирим кәң йейилған,
Кеккә мәгрүр бақимән.
Нәриплирим йөткәлсө,
Дәрия болуп ақимән.

Хебибуллам Гайитов

- Анаграммиларниң жағаплирига жұмлә түзүп йезиңдер.
- Е, и тавушшлириниң һәм қелин, һәм инчикә болидиганлигини дәлилләңдер.

10. Оқуңдар.

Скафандр

Скафандр қедимий грек тилидин тәржимә қылғанда «адәм кемиси» дегендеген мәнани бериду. Бу сөзни өң биринчи француз математиги Ла Шапель мәхсус кийимигө ениқлема беришта атиған еди. Кейинирек учқучларға тикилгөн авиация скафандрлири пәйда болди. Каинат дәври башланғандын кейин, каинатчиларниң наятыни сақлаш мәхситидә мәхсус* каинат скафан드리 ойлап чиқирилди. Бу нағайити мурәккәп тикилгөн кийим болуп, униң ички вә сиртқи қәвәтлири можут. Юрий Гагаринга тәйярланған скафандрға «СК-1» нами берилгөн.

СОКОЛ

ОРЛАН МК

A7L

Бүгүнки күндө скафандларниң түрлири қайнатчиларниң иш-хәрикитигө, орнига бағлиқ тикилгөн.

- Скафандр һәккідә йәнә немә ейталайсилер?
- Мәтиндін үч вә уинидін көп бирнәччә сөзни bogumға бөлүп иезиңдер.
- Ю. Гагаринниң скафандри һәккідә мәлumatни язмичә орунлаңдар.

81

ТОМУРСИЗ СӨЗ БОЛМАС

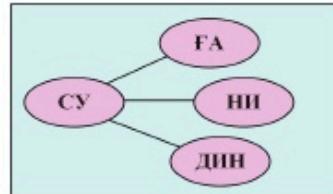
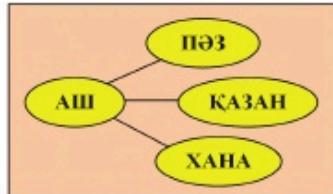
11. Рәсимгә көңүл бөлүнлар.

- Сүрөттө берилгөн нәрсиларниң намини атаңдар.
- Шу нәрсиләрниң бәлгүсими ейтиңдер.
- Шу нәрсиләргө тегишлик иш-хәрикәтләрни мисалға көлтүрүңдер.
- Жуқурида берилгөн тапшуруқларни немә арқылык ипадидиңдер?
- Хуласә чиқириңдар.

12. Ейтиңдер.

- Берилгөн тираж схемини чүшәндүрүңдар.
- Сөз нәччә қисимдин түзүлидү?
- Униң мәналиқ қисми немә дәп атилидү?
- Мәнасиз қисмичу?
- Һәр чақмақтықи сөзләрни томурдаш дәп ейтишқа боламду? Немишкә?
- Биринчи чақмақ ичилики қошумчилар һәккідә немә ейтәлайсилер?
- Кейинки чақмақтықи қошумчиларниң хизметини ейтиңдер.

13. Йезиңлар.

Йәкшәнбә күни бовам иккимиз отун тәйярлашни қолға алдуқ. **Отунни** язниң күни тәйярлиган дурус. Әслидә, бовам яш вақтидин башлап **отунчи** болған екөн. Бу қедимийдин келиватқан кәсиптур. **Отунчилик** билән бовамниң дадиси-му шугулланған екөн. Тағдикі қаригайларни жиқитип, йөткүзүш үчүн, **отунчиниң** чаққан вә чөбдәс болуши тәләп қилиниду.

Ишниң ахирда бовам иккимиз келәр жили **отунханини** жөндәш керәклигини көңлүмизгө пүкүп қойдуқ.

- Жұмилләрни йезиңлар.
- Қениң қара һәрипләр билән берилгөн сөзләрни ейтиңлар.
- Уларни томурдаш сөзләр дәп ейтишқа боламду?
- Мошу сөзни тәркиви бойичә тәһлил қилип, астиға сизиңлар.
- Сөз ясигүчи вә сөз түрлигүчи қошумчиларни айрип көрситишни унтумаңлар.

14. Ребусни тепиңлар.

- Ребусниң жававини ейтиңлар.
- Шу сөзни мавзу сүпидіп пайдилинип, мәтин түзүп йезиңлар.
- Мәтіндө сөзни һәрхил қошумчилар арқылы қалтұруңлар.
- Сөз ясигүчи вә сөз түрлигүчи қошумчиларни айрип ейтиңлар.
- Уларниң һәрқайсисиниң хизметини чүшөндүрүңлар.

15. Оқуңлар.

Байқонур космодроми

Байқонур дәсләпки космодромдур. Бу космодром дуния бойичә әң ზоң болуп, униң мәйданы 6717 км^2 .га тәң. Байқонур Қазақстанниң Қызылорда вилайитидә орунлашқан. Космодромниң Қазақстан йеригө селинишида бурун

йеза егиліги үчүн ишлітилмігөн, төмүр йол селишқа мүмкінчилиги болған кәң жайниң болуши охаш тәләплөр қараштурулған. Бу тәләп-ләргө Қазақстаниң йери мувапиқ дәп тепилғандын кейин, 1955-жили 12-февральдин башлап «Байқоңур космодроми» селинишқа башлиниду.

Космодромниң хәлиқара әһмийити зор. Униңдин һәрхил типтикаи ракетиларни учирыш мүмкін.

- Мәтіндін йецилиқ алдыңларму? Байқоңур космодромидин бириңчи учирилған ким?
- Байқоңурдин башқа йәнә қандақ космодромлар бар? Мошу һәққидә мәлumat төпип йезиңдер.

82

ТИЛНИҢ КӨРКИ – СӨЗ

16. Ениқлаңлар.

1. Машина асфальтланған йолда тез мецишқа башлиди. Униң чапсан менишидин Розиләм анида әнсирәш, қорқуш пәйда болди. – Балам, менишиң нағайити иштиқ болуп көтти, қан бесимим көтирилип қалмисун, – дәп вайсан қойди. 2. Бовам телефон арқылың узақ гәпләшти. Андин чиқип, момам иккиси бир немиләр һәққидә пикирләшти. Кәчтө choң акам келиши билөн, бовам униң билөнму көп вақыт сөзләшти.

- Қениң қара һәрипләр билөн көлгөн сөзләр һәққидә немә ейталаيسилер?
- Бу сөзләр қандақ атилиду?
- Мисал кәлтүрүңлар.
- Уларниң хизмети немидә?

17. Ейтиңлар.

Натонуш бала choң
йолдин өтүп кетиватқан
момайға ярдем бәрди.

Кочиниң дохмушига
селинған оюн клуби
һәммимизгә бала болди.

- Варакчилардикى жұмлиләрни оқуңдар.
- Қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзләрниң жұмлидики мәнасини селиштуруңдар.
- Уларниң йезилиши һәккіде немә ейталаيسиләр? Ейтилиши тогрилиқчу?
- Бу хил сөзләр қандақ атилиду?

18. Рәсимләргә дикқәт билән қараңдар.

- Һәрбир жұптыки рәсимләрни селиштуруңдар.
- Селиштурушни қандақ мәналардикى сөзләр билән ипадидиңдер?

- Уларни қарши мәналиқ сөзләр дәп ейтишқа боламду? Улар қандақ атилиду?

- Бу хил сөзләрниң хизмети немидә дәп ойлайсиләр?
- Өзәңлар мөшүндақ сөзләргә бирнәччә мисал көлтүрүп, жұмлә түзүп йезиңдар.
- 16-18-көнүкмиләр асасида «Тилниң көрки – сөз» ибарисини үшіндүрүп көрүңлар.

19. Йезиңдар.

1. Адәм һәрқандақ йемәк-ичмәкниң төмини **тил** арқиلىқ сезиду. Тайир бирнәччә тилни билгән үчүн, шәһәрдикى ишлирини чапсанла пүтиравалди. 2. Қизим, кәч кирип қалди, өйтө қайтиңлар. Яман ойлириңдин кәч, яхшилиқни ойлигин. 3. Балилар, һәрқачан вақтида тамақлининдер, қосиғиңлар ач қалмисун. Кириштин бурун ишикни чекип, андин **ач**. 4. Йезидики мәдәнийәт өйи көкүч рәңлик **сир** билән сирлинипту. Сацила ейтилған **сир** сақлиниши керәк. 5. Кочиниң икки үеқига тәкши **тал** дәриги тикилди. Дүрнәм һәдә икки-үч тал дәптәр берип турушни сориди. 6. Дәптириңгә чирайлиқ **яз**. **Яз** – әң гөзөл пәсил.

- Жұмлиләрдіki қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзләргө дикқәт қилиңдер.
- Шу сөзләрниң көп мәналиқ екәнлегини дәлилләңдер.
- Ахирқи сөзгө өзенлар мисал түзүп йезиндер.

20. Оқуцлар.

Йәр сәйяриси

Йәр – Күн системисидиң көп үгинилгән сәйярә. Һазирқи вақитта Йәр жәнлиқ организмлар можут* болған пәкәт бирла сәйяриду. Бир сөз билән ейтқанда, Йәр – бизниң сейүмлүк өйүмиз.

Алимларниң ейтишичә, Йәр буниңдин 4,5 млрд жил бурун пәйда болған. Шу замандын бу яң нурғун нәрсә өзгиришкә учриди. Адәмләр Күн системисидиң наһайити чирайлиқ сәйярини яратти.

Ай – Йәрниң ялғуз һемрайи. Йәр вә Күнниң жирақлиғи тәхминнән 150 млн км-ға тәң. Шундақла, Йәр Күн системисига киридиған сәйяриләр арисида үчинчи орунға, йоганлиғи бойичә бәшинчи орунға егә. Йәр сәйярисидә қаинатни үгинишкә қоюлған әң көп аппаратлар орунлашқан. Йәрдики наятлик үчүн керекликниң барлығини атмосфера пост қөвитети сақлап туриду.

- Мәтингдин немини биливалдиңдар?
- Қаинат мавзуси силәр үчүн қизиқму?
- Мәтингиди мәнадаш сөзләрни ейтиңдер.

21. Толуктуруңлар.

1. Гұлайшәм ... Ризвангүл бийил мәктәпни тамамлайду.
2. Троллейбус ... трамвай электр токиниң қувити билән маңиду.
3. Нан пишириш заводида ... сөзлишишкә, ... олтиришқа рухсәт қилинмайду.
4. Ямғұр яғмиғини ..., тала хелила салқынлишип қалған еди.
5. Алмутидин Ташқәнткә автобус ... поезд билән барғили болиду.
6. Рәхмидин әлачи-

лар қатариға көтирилиш ... көп тиришчанлық көрсәтти.
7. Мәрийәмниң һайванатлар бегида ейикларни көргүсі барди, ... уларниң қәпәзлиридә йецилаш ишилири жүргүзүлүп, ейикларни башқа бөлөккә орунлаштурупты.

- Көп чекитлөрниң орниға тегишлик сөзлөрни қоюңлар.
  - Бу сөзлөр қандак атилиду?
  - Уларниң хизмети немә дәп ойлайсиләр?
- 22. Чүшөндүрүңлар.

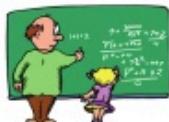
- Берилгөн чүшөнчиләрдин тирәк схема түзүңлар.
  - Ярдәмчи сөзлөрниң түрлирүүни ейтиңлар.
  - Уларниң һәрқайсисиниң хизметини көрситиңлар.
  - Мисал көлтүрүп сөзлөшни үгининдер.
- 23. Йезиңлар.

1. Апа, достум билән ойнашқа рухсөт беріца. 2. Сизчү, биз билән барамсиз? 3. Бу вақитқичә малчиклар тағдин чушкәнду? 4. Әйса ағиниси Рұстәмниң кәлгинини көрдидә, учуп дегидәк чиқип көтти. 5. Адәм өзиниң хатасини чүшәнгөндилә, тогра йолни издәшкә төлпүниду. 6. Билмидим, сизни қөвәтла күтидиган болуп қалдымғу. 7. Балилар, Мениргүл бүгүн дәрискө көлдиму?

- Жұмылғын чирайлиқ көчирип йезиңлар.
- Уланмиларни тепип, астига сизиңлар.
- Тирнақниң ичигө уланмиларниң мәнасини йезиңлар.

24. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

Каинатчи болгун қолсө...

- Рәсимләр бойичә мәтин түзүңлар.
- Мәтинни түзүштә берилгән соаллар үстидә ойлиниңлар:
- Каинатни үгинишкә қызықишиңлар барму?
- Каинатчи кәспиниң вәзиписи һәккүдә немә билисиләр?
- Каинатчи қандаң хисләтләргә егә болуши керәк?
- Келәчәктә арман қылған кәсипкә қол йәткүзүшниң һазирқи вакитқа қандаң мұнасивити бар?
- Мәтин түзүштә ярдәмчі сөзләрни пайдилиңлар.

25. Оқуңлар.

Каинатчи кәспи

Каинатчи кәспи наһайити яш кәсипләр қатарига кириду. Откөн әсирдә адәмләр юлтузларга йекинлишишни пәкәт арман қылған болса, һазир бу өһвалға қол йәткүзүш мүмкин болди. 1961-жилниң 12-апрель күни «Восток» кемисидә «Байқоңур» космодромидин Юрий Гагарин биринчи қетим каинатқа йол салди. Дәл мөшү күндін башлап, һәқиқий батурларниң кәспи каинатчи нағыларни билөн дүнияга тонулди. Америка Қошма Штатлирида каинатчиларни астронавтлар дәп атайдыган болди.

Биринчи каинатчиларниң вәзиписи – Йәрдин каинатқа көтирилип вә қайтип келиш йолини селиш болған болса, бүгүнки күндә бу кәсип егилириниң вәзиписи наһайити муреккәп, йәни қоюлған тәләпләрниң орунлиниши үчүн каинатқа учирыш кемисидә инженер, дохтур, тәтқиқатчи вә йәнә башқа кәсип егилириниң болуши најәт. Уларниң

мәхсити – кайнатниң сири ечилмігандың бошлуқлирини үгиниш. Кайнатчилар ишиға төткіқатчилар, экологлар, геологлар, транспорт вə алақə хизметчилири наһайити мұнтаж.

- Мәтіндө берилгендегі өхбарат силәргө яқтиму?
- Силәрни қызықтуридігандай соаллар йөнө бармұ?
- Мәтіндики ярдемчи сөзләрни атаңдар.

КИМ? НЕМӘ? СОАЛЛИРИФА ЖАВАП СӨЗЛƏР

26. Тирек схемига көңүл бөлүңлар.

- Схеминиң һәрбір чақмиғида қайси сөз түркүми һәккіде ейтиливатиду?

- Хас исимлар билән немилөр атилиди? Мисал көлтүрүңлар.

- Хас исимларни умумий исимларға айландуруш мүмкінмү? Мисал көлтүрүңлар.

- Исимлар жүмлиниң қайси өзаси болуп келиди? Мисал көлтүрүңлар.

27. Йезиндер.

Шәһәр. Дилраба. Су. Или дәрия. Мудир. Сәдвақасов кочиси. Тағ. Қазақстан. Ниязов. Мұнит. Мәктәп. «Гүлстан» арамгани. Алтай таглири. Огул. Ақтау шәһири. «Фунчө» балилар журнали. Мақалә. «Уйгур авази» газети.

- Берилгөн сөзләрни хас вә умумий исимларға бөлүп йезиңлар.
- Хас вә умумий исимлар һәккідә билгиниңларни ядиңларға чүширип, төвөндикى қаидиләрни толуқтуруңлар.

1. Бирхил нәрсиләрни бир-биридин ажритиш үчүн мәхсус қоюлған намлар ... дәп атилиду.
2. ... баш һәрип билән йезилиду.
3. Бирхил нәрсиләргө ортақ қоюлған намни ... дәп атайду.

28. Тепиңлар.

Ө	К	К	О	С	Б	А
Р	Ү	О	Қ	Н	А	Ң
А	Л	М	А	Ү	З	Ү
Н	П	Ү	Ш	Т	Ү	М
Ө	Ш	Т	А	П	Л	А

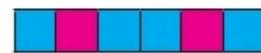
- Филфордтин мевиләрниң намлирини тепиңлар.
- Уларни көплүк түридә йезиңлар.
- -лар, -ләр қошумчилириниң улиниш қаидисини чүшәндүрүңлар.
- Исимларниң көплүк түри пәкәт мөшү қошумчиларға бағылыму?
- Дәлил көлтүрүңлар.

29. Ейтиңлар.

Тепиши мақлар

Икки десәң, үч десәң,
Бир-биридин қечишқан.
Бәш дәп ейтсаң дәрүлла,
Бир-биригө йепишқан.

Бисмилла дәп чиққанда,
Бир тилим қоғун еди.
Күндин-күнгө йогирип,
Дүп-дүгләк тогач болди.

Қанити бар, учалмайду,
Түмшүғи бар, чоқалмайду.
Адәм уни су ичидә
Қоғлап, асан туталмайду.
Қуруқлуқта тәслим* саңа,
Қыл жұавапни тәғдим маңа.

- Тепишмақларниң жұаваплирини тепиңлар.
  - Мошу сөзлөрни исимларниң егилик қошумчилири билəн язмичә түрлəцлар.
  - Өкси тәсират қаидисигө учриған һөриплəрни ейтиңлар.
30. Оқунлар.

Каинатқа дәслəпки қәдəмлəр

Каинатқа дәслəпки қәдəмни Юрий Гагарин ташлиди. У Йәр өтрапини 108 минут айлинип чиқти. Каинатни үгинишни иккинчи каинатчи Герман Титов давамлаштуриди. У Йәр сәйярисини 25 saat 18 минут айлинип қайтиду. 1963-жили 16-июнь күни каинатқа әң бириńчи аял-каинатчи Валентина Терешкова көтирилиди. Бу қетим улар З тәвлуккә йеқин вақыт учушни давамлаштуриди. Лекин очуқ каинатқа кемидин 5 метр арилиққа 12 минут вə 9 секунд узақлиғида сиртқа чиқиши А.А. Леонов төрипидин өмəлгө ашурулиди. Адəм каинатниң сирлирини мoshундақ пәйдин-пей үгөнмəктə.

- Мәтингдин өзəңларға йеңилик алдиңларму?
- Каинатни үгинишкө учрулған бүгүнки кемилəрниң ишлəш вақтими билəмсилəр?
- Мошу һөккүдə кейинки дө里斯кə тәйярлинип келиңлар.
- Мәтинг ичидин *каинат* сөзини терип йезивелип, бу сөзлəрниң қайси келишлəрдə кəлгəнлигини ейтиңлар.

85 ТӘСВИРЛӘШКӘ МАҢИР СӨЗЛӘР

31. Ениқлаңлар.

Алимлар бу қушни йә нағашлар, йә қүшларниң қатарыға киргүзүш үчүн, униң иш-хөрикитигө вә сиртқи түзүлүшигө тәткіқат ишлирини жүргүзиду.

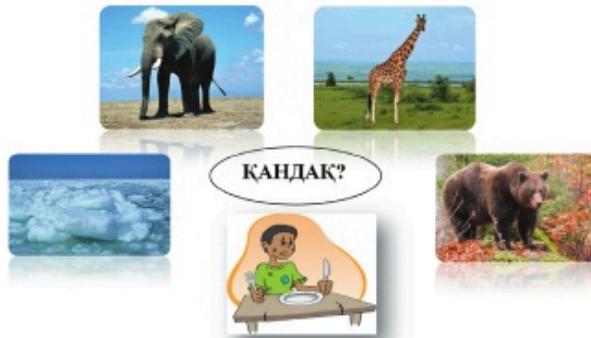
Бу қүшлар тәбиити иссик йәрләрдә яшайды. Чүнки кәң түзлөндө йәрдә жүгрөш илдамлигини күчөйтиш мүмкінчилігини пайдалыныш қолайлық. Уларниң илдамлиғи чапсан болуп, бир saatta 65 километрга йетиду. Сөвөви, уларниң путлири нағайити күчлүк, чидамлық, узун вә булжыңлуқ көлгөн. Бойнига келидиган болсақ, узун вә йөниму созулуш имканийитигө егө. Көзлири дүгләк, йоған, нағайити өткүр, шу сөвөптин, бир километр жирақлиқтиki жирткүчни байқап, өзини қачурушқа тиришиду. Сиртқи түзүлүши барлық қүшларға охшаш қанатлық, амма учуш үчүн яхши төрөккүй өтмигөн. Бәлки, уларниң салмияниң 70 – 135 кг вә бойниңиң егизлиги 2,5 метр болуши тәсир қилидиганду. Баш вә бойни ушшак, қисқа вә бөдрө пәйләр билән қапланған. Бу қүшлар нағайити күчлүк болғачқа, уларниң үстүгө минивалсиму болиду.

- Мәтингдә қайси қүш һәккідә ейтиливатиду?
- Қүшниң намини қайси сөзлөрниң ярдими билән ениқлидиңлар?
- Бу сөзлөр қайси соалларға жавап бериду?
- Бу қайси сөз түркүми?

32. Рәсимләргө көңүл бөлүңлар.

- Рәсимләргә қараңлар.
- Тәмини билдүридиған сөзләрни ейтиңлар.
- Рәңгини билдүридиған сөзләрни ейтиңлар.
- Шәклини билдүридиған сөзләрни ейтиңлар.
- Хислитини билдүридиған сөзләрни ейтиңлар.
- Бу сөзләр сүпəтлəрниң қайси түригө ятиду?
- Түп сүпəт həkkidiki қаидини ядиңларға чүшириңлар.

 33. Чүшəндүрүңлар.

Туз+лук

ЧираЙ+лиқ

Жапа+көш

Күрөш+chan

Раст+чил

Февәт+чи

Әдәп+лик

Тәртип+сиз

- Қандақ сөзләр чиқти?
- Уларни сүпəтниң қайси түригө киргүзимиз?
- Ясалма сүпəтлəр қаидисини ядиңларға чүширип ейтىңлар.

 34. Йезиңлар.

Мени чаққан həрининц,
Аччиқ екəн зəнири.
Әжəп шириң екəнгү,
Униң есил həсили.

Қанчə аччиқ чақсиму,
Тəми həли ағзимда.
Алтундəк сериқ рəңги,
Туриду кəз алдимда.

Арман қилип жүримən,
Кечəлмəймən нəпсимдин.
Тойгичə йəп баңсам, – дəп,
Әшү шириң нəрсидин.

Чақса чақсун həрилəр,
Нəсəлгə йəнə баримən.
Зəһəрлинин өлсəммү,
Нəсəлгə тоюп алимən.

Касим Исмайилов

- Шеир мисралиридин сүпəтлəрни тепиңлар.
- Шу сүпəтлəр билəн шеир мисралирини жүмлигə айландуруп йезиңлар.
- Түп сүпəтлəрниң астиға сизиңлар.

35. Оқуцлар.

Көркүмсиз кайнатчи
Сұнъий һәмра
Йеңи кемә
Чоң юлтуз

Көркүмсиз болди
Сұнъий ясалди
Йеңічә кийинмек
Чоң сөзлимек

- Иккі варакчидики қандақ? соалиға жавап беридіған сөзләрни тәhlил қилиңдер.
- Уларниң һәммисила сүпәт болаламду? Чүшөндүрүңдер.

86

НӘРИКӘТ СӨЗЛИРИ

36. Ейтиңдер.

Марс – күн системисидеги төртінчи турған сәйярә. Бу сәйяридә күнниң узақлиғи 24 saatting бираз ашиду. Күн әтрапида Марс 687 тәвлүктә **айлинніп чиқыду**.

Униң йүзи қаттық болуп, вулканларниң **етилишидин**, асман жисимлириниң урулушидин, атмосферилик **надисиләрдин**, мәсилән, Марстикі чаң-топилиқ боранларниң тәсиридин тоң өзгиришләргө **учриған**. Марсниң атмосфериси нағайити непиз болуп, карбонат, азот вә аргондин **тәркіп тапқан**.

Марсниң Фобос вә Деймос намлиқ һәмралыри бар. Бу сәйярини Қизил сәйярә дәпму атайду. Бу нам униң йузиниң қизил рәндә болушига бағлық **ейтилған**.

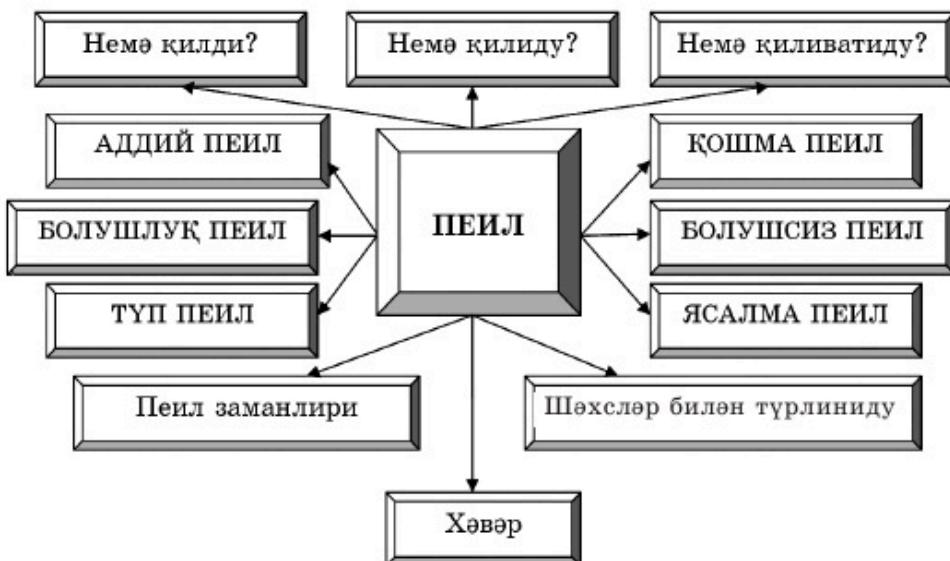

- Қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзләргө соал қоюңдар.
- Бу қайси сөз түркүмігө айт сөзләр?

- Уларниң хизметини ейтиңдер.
- Өгөр бу сөзләрни жүмлидин еливөтсө, қандақ болиду?
- Жүмлинин қайси өзаси болиду?

 37. Чүшөндүрүллар.

- Тирек схема арқылы пейиллар һәккідә билимнеларни синаңдар.
- Пейил түрлири һәккідә ейтилған қаидиләрни яднеларға чүшириңдар.
- Өз пикриңларға мисал ейтиңдар.

 38. Йезиңлар.

1. Дадам таң сәһәрдә йолға чиқидиган болди. 2. Саинур саз өмигигө қатнашты. 3. Йеңи селинған китапхана техи ечилипкен. 4. Оқуш пәнидін Илия Бәхтияниң шеирини ядқа елиш берилгөн. 5. Розахун язлиқ тәтилдә лагеръга баралмиди. 6. Дәптәргө техи бир сөзмө йезилмиди екөн. 7. Көлдә чөмүлүш үчүн, икки кочиниң балилири топлишип маңди. 8. Пәридәм мұәллимниң ейтқинини булжұтмай орунлайду.

- Дәптириңларға чирайлиқ көчирип йезиңлар.
- Болушлуқ вә болушсиз пейилларни ениқлаңдар.
- Уларниң соаллирини ейтиңлар.

39. Рәсимләргә диккәт қоюп қараңлар.

- Ыербир рәсимгә түп вә ясалма пейлларни ейтиңлар.
- Түп пейлларниң соали қандаң болиду?
- Мисаллириңларни жұмлидө көлтүрүп йезиңлар.

40. Йезиңлар.

1. Акам чапсанла жигилип, ағинилири билән учришишқа чиқип көтти. 2. Шәһәрдикі туқынлиrimизниц хөвири ахшам кәлди. 3. Йосман соң дадам кичик чегидин мөшү йезида өмгек қилип көлмектә. 4. Оқыгуучилар алтинчы дәристин саат иккідә чиқидиган болди. 5. Апам сегинчи қызларниң башлиги болуп сайланди. 6. Сәйдәгүл соң апам жирақтика балисини құндила өслөтти. 7. Радиодин кона нахшиларни бөрмектә. 8. Язниц қүнлири кочиларда ушшақ балиларниң вараң-чуруң авазлири қараңғу чүшкичила бесилматти.

- Жұмлиләрни чирайлық көчирип йезиңлар.
- Аддий вә қошма пейлларни ениқлаңлар.
- Аддий вә қошма пейлларниң қаидилирини ейтиңлар.
- Жававиңларға дәлил көлтүрүңлар.
- Дәлил көлтүрушниң асаси сезләргө соал қоюш арқылы сез түркүмлирини ениқлаш екәнлигини унтумаңлар.

87

САНЛАРНИҢ ӘҮМІЙИТИ

41. Ениқлаңлар.

1. Экологларниң тапшуруғи билән планланған кайнат кемисини учуруш кәчки саат бәшкә бәлгүләнди. 2. Улуқ Вәтән уруши 1945-жили 9-майда аяқлашты. 3. Шәһәрлик мирасғаңқа балиларни йәткүзүш үчүн, сөккиз автобус

тәйярланди. 4. Үсөнжан бийил он биринчи синипни пүтириду.

- Жұмлиләрни оқуңдар.
- Адәм вә нәрсиләрниң санини билдүридиған сөзләрни ениқлаңдар.
- Шу сөзләрниң соаллирини ейтиңдар.
- Інбир жұмлидикі санларниң немини ипадиләп келиватқанлигини ейтиңдар.
- Жағавицларға асаслинип, санларниң хизмети һәкқидә хуласәчиқириңдар.
- Пикриңдарни төвәндикі тирәк схемилар арқылық толуқтуруңдар.

④ 42. Чүшөндүрүңдар.

Мақаллар

1. Бир патман алтунуң болғичә, бир тапан йериң болсун.
2. Бир ата он балини бекіп чидар, он бала бир атини егир санар.
3. Икки қетим болған үчинчи қетим болмай қалмайду.
4. Бармаймән дегөн түгмәнгә йәттә қетим берипту.
5. Йәтмиш яшликму йәттә яшликтін үгиниду.
6. Бир оқта икки тошқанни жиқитипту.

- Мақалларни оқуңдар.
- Мәнасини чүшөндүрүңдар.
- Мақаллардикі санларниң түрлирини ениқлаңдар.
- Санак санларниң хизмети немә?

43. Йезиңлар.

Бизниң синип

- Берилгән мавзуға қисқа мәтін түзүңлар.
- Мәтінни түзүштө нәччө? нәччинчи? соаллириға жавап беридіған сөзләрни көлтүрүңлар.
- Дәрижә санларниң хизметини чүшөндүрүңлар.

44. Йезиңлар.

Тохсән бәшинчи автобус, жигирмә тәңгә, алтә яш, йәттө қериндаш, бир килограмм, он сантиметр, үч литр, жигирмә биринчи өсир.

- Берилгән сөз бирикмилирини пайдилиніп, жұмлә йезиңлар.

- Санларниң мәналириға қарап, хизметини ейтиңлар.

45. Оқуңлар.

Қазақстанниң биринчи кайнатчысы

Қазақстанниң биринчи кайнатчысы Тоқтар Оңгарбай оғлы Әвбакиров 1946-жили 27-июльда төмүрчи аилисидә дүнияга көлгөн. Дадисидин үч йешидила айрилип қалған Тоқтар аписи Камиля вә икки қериндиши билән Қарағандиниң йенидикі Биринчи май колхозида яшайды.

Йезида сәккиз жиллик билим алғандин кейин, 1962-жили Темиртав шәһиридики заводқа ишқа кириду. Мошу жиллири кайнатқа биrinчи көтирилгөн Юрий Гагаринниң батурлуғидин ибрөт алған Тоқтар, арминига йетиш қәдәмлирини башлайду. У ишлөп жүрүп, көчки мәктәптө билим елишни давамлаштуриду. Шундақла, 1961-жили парашюттин сәкрәш спорт түридин учинчи разрядқа қол йәткүзиду.

Кайнатчи кәспини егилөштин бурун, hәrbий хизмәттө болиду. Іәrbий хизмәттө жүрүп, авиацияниң алий оқушорнини пүтирип, «инженер-учқұч» мутәхәссислигини егиләйду. Андин авиациядә он бәш жил давамида әлликтин ошук hәрхил типтика hәrbий самолетларни синақтын өткүзүш чарилиригө қатнишиду. Бу синақларда көрсөткөн қәйсәрлиги үчүн Тоқтарға «Кеңәш Иттинақиниң Қәһримани» унвани берилиду.

1990-жили Тоқтарни кайнатчи кәспигө тәклип қилиду. 1991-жили октябрь ейида СССР вә Австрия командиси қатарыда «Союз ТМ-13» кемисидә кайнатқа атлиниду.

- Мәтін билән тонушуш силәргө қызық болдыму?
- Тоқтар Әвбакиров hәккідә йәнә немә ейталаيسилөр?
- Мәтіндін санлар билән түзүлгөн сөз бирикмилирини терип йезиңдер.
- Т. Әвбакиров hәккідә қошумчә мәлumat йезип келиңдер.
- Санлар hәрқандай тарихниң гувачиси екәнлигини чүшөн-дүрүңдер.

88

МӘНМУ СӨЗ ТҮРКУМИ

46. Еникланалар.

Норуларни тутидиган қапқан

Фопурниң балилири нурғун hәм ушшақ. Униң балилириниң hәммиси өйдикі мәшүгүни иахши көриду. Улар мәшүгүниң баш-көзини сийап, уни әркілітіп, қучигидин чүшәрмәйду. Балилириниң униңға амрақлиғи келип,

мөшүкниң алдига нан, гөш, майларни ташлап бериду. Қосиғи тойған мөшүк кариветниң үстігө чиқип ухлайду.

– Бу чашқан тутмиған мөшүкни немә қилимән. Буни етизға апирип ташлаветәй. Шу йәрдә қосиғи ачса, чашқан тутуп йәп, ачтин өлмәс, – дәйду. Балилири дадисиниң алдини тосап:

– Дада, биз уни қәвәт яхши көримиз. Уни әкәтмиғинә, – дәп яловурушқа башлайду. Балилириниң илтимасини рәт қиласынан ата:

«Боптула, базардин чашқан тутидиган қапқан әкелип қойсам болидигу», – дәп мөшүкни балилириға бериветиду. У базардин әкәлгөн қапқанни қоймiga әкирип қойиду.

Қасым Исламов

- Мәтингдин *Fonur, балилири вә мөшүк сөзлириниң орниға кәлгән сөзләрни ениқлаңдар.*

- Бу сөзләр қайси сөз түркүмігө кириду?
- Бу сөз түркүминиң түрлирини ейтиңдар.
- Мәтингде қайси түрлири берилгән?

47. Толуктуруңлар.

1. Исим, сүпәт, санларниң орниға алмишип келидиган сөзләрни .... дәп атайдыз.

2. *Мән, сән, сиз, у, биз, силәр, улар – ... алмашлар.*

3. Көрситиш алмашларға: .... .

4. Ениң әмәс нәрсә, бәлгү, сан, орун, вақитни ... алмашлар билдүриду.

5. Кишилик алмашлар ... шәхстә келиду.

6. **Ким? кимләр?** соаллири ... алмашларға қоюлиду.

7. Көрситиш алмашлири ...? ...? соаллириға жақап бериду.

- Берилгән ениқлимеларни толуктуруңлар.

- Ейтілған пикирләрге мисал кәлтүрүңлар.
- Алмашлар башқа сөз түркүмлириниң орниға алмишип көлсіму, мұстәқил сөз түркүми екәнлегини жағавиңларға аласаң нип дәлилләңдер.

48. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

Келәчектә

- Рәсимләрни пайдилинип, қисқа мәтин түзүп йезинлар.
- Мәтингә кишилийк вә көрситиш алмашлирини кәлтүрүңлар.

49. Ейтиңлар.

Мақаллар

1. Қандақ бәрсәң, шундақ алисән.
2. Қанчә бәрсәң, шунчә алисән.
3. Қандақ ейтсан, шундақ аңлайсән.
4. Кишигә немә қилсаң, өзәңгә шу янар.
5. Немә тәрсәң, шуни орарсән.
6. Худа бәрсә, атаң ким дәп соримас.

- Мақалларни оқуңлар.
- Уларниң мәнасини ениқлаңлар.
- Мақаллар соал алмашлардин түзүлгөнлигини дәлилләңдәр.
- Мақалларда алмашниң йәнә қайси түрини байқидиңлар?
- Мақалларни чирайлық көчирип йезивелиңлар.

50. Йезинлар.

Ләтипә

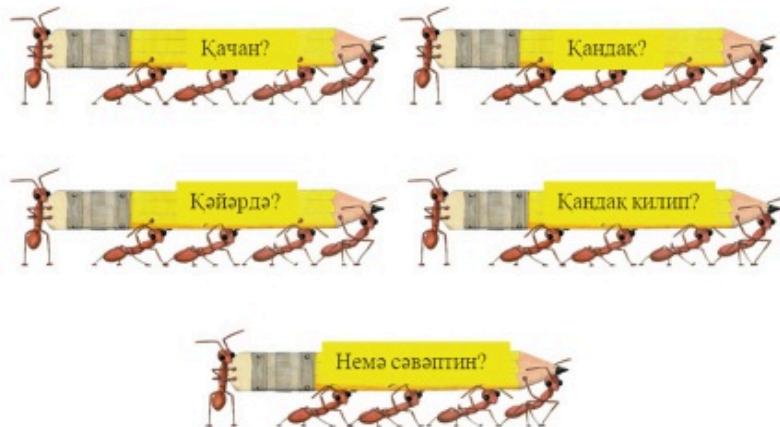
– Йешимиз болса, хелигә берип қалди. Мундин кейин бир-биримизни чақырғанда, балиларниң аниси, балиларниң дадиси, дәп чақырайличу, – деди Сәләйниң аяли. Рәпикисиниң мәслиһитини хоп көргөн Сәләй шуниңдин кейин балилирини «Анисиниң балиси» дәп чақыридиган болди.

- Сизгиғу бирнәрсә ейтқусиз. «Анисиниң балиси» дәп чақириңиң, оғлициз чечидин хијил* болуп, рәнжип қаламдекин, – деди аяли.
- Үндақ болса, чачлирини дадисиниң балисидәк яситип жүрсун, – деди Сәләй Чакқан.

- • Чирайлиқ көчирип йезинцілар.
- • Алмашниң астиға сизицілар.
- • Қайси сөз түркүмлириниң орниға алмишип көлгөнлигини ейтицілар.

89 ИШ-НӘРИКӘТНИҢ ВАҚТИ, ОРНИ, ҺАЛИТИ, СӘВӘВИ

- 51. Чүшәндүрүнлар.

- • Иш-нәрикәттиki чүмүлиләрниң үстидиқи соалларни оқуңдар.
- • Уларниң һәрқайсиси қандақ мәнани билдүриду?
- • Бу мәналарни билдүридиған сөз түркүмини немә дәймиз?
- • Ейтілған пикірләрни хуласилеп, рөвиш һәққидиқи қаидини ейтицілар.

- 52. Йезинцілар.

1. Азға қанаәт құлміған көптин қуруқ қапту. (*Мақал*).
2. Ислам һәrbий хизмәттін келәр жили май ейіда қайтиду.
3. Алимжан нава райиниң өзгириши сәвәвидин, самолетқа

алған билетини тапшуруветишкә мәжбүр болди. 4. Яхшидин айсаң, яман йәйду. (*Maқал*). 5. Әмир тағда шақырап аққан суниң үенинде сүрөткә чүшти. 6. Дәристин чиқишиң қоңғуриғи он минуттін кейин челиниду. 7. Бешинде болмиса һош, халтаң һемишәм болиду бош. (*Maқал*). 8. Гүлнарәм иш орниға бәзидә сиңлиси Айшәмни еливалатти. 9. Надан адәм махтанчақ келәр, билимсиз адәм – почи. (*Maқал*). 10. Оңл исаса, оңдинму келәр, солдинму келәр. (*Maқал*).

- Жұмилләрдин рәвишләр билән кәлгән сез бирикмилирини төвөндикі тәртип билән көчирип йезиңдер:
- иш-һәрикәтниң орнини билдүридиған сез бирикмилири;
- иш-һәрикәтниң вақтими билдүридиған сез бирикмилири;
- иш-һәрикәтниң сәвәвини билдүридиған сез бирикмилири;
- иш-һәрикәтниң һалитини билдүридиған сез бирикмилири.

53. Ениклаңлар.

1. Қәйсәр толуп кәлгән автобусқа аранла киривалди.
2. Ашханига балилар кәйни-кәйнидин киришкә башлиди.
3. Шәмшинурниң яхши муәллим болидигинини һә дәп кәлгәндила билгән едуқ.
4. Мәһманларға үлгәртиш үчүн, тәйярлиқни назир башлавәттүқ.
5. Балисидин хәвәр алалмай, беарам болған ана пут-қоли йәргә тәгмәй ағинисиниң өйигө йетип көлди.
6. Гиләмлирини жуюп болғандин кейин, Айшәм бәк һерип қалғинини түйди.
7. Вақит өтүп, сегиниш оти бесилип, көңлүңиз аста-аста орниға келип қалар, балам.

- Жұмилләрни көчирип йезиңдер.
- Аддий рәвишләрниң астиға бир, қошма рәвишләрниң астиға икки сизик сизиңдер.
- Аддий вә қошма рәвишләрниң қаидисини ейтиңдер.

54. Ниссиятлик оқуңдар.

Саат вә вақит

Саат чиқилдап маңар,
Саат чиқилдап маңар.
Бир чөмбәрни чөгиләш
Келәмдекин аңа тар.

Саат тили айлинар
Бир чәмбәрдә, раст, жүрүп.
Адәмләргә әң һажәт
Вақитни өгәштүрүп.

Абдумежит Дөләтов

- Вақитни қәдиrlәшни биләмсиләр?
  - Шеирни ядқа йезиңлар. Рөвишләрни тепип, астиға сизиңлар.
55. Оқуңлар.

Талгат Амангелди оғли Мусабаев 1951-жили 7-январьда дунияга кәлди. Каинатчилик кәспи 1991-жили башлиниду. Талгат Мусабаевниң каинатқа бириńчи қетим көтирилиши 1994-жили 1-июльда әмәлгә ешип, 4-ноябрьда қайтип чүшиду. Очук каинатқа бириńчи қетим чиқиши 9-сентябрьдә болуп, узақлиги 5 саат 1 минутқа йөтти. Иккінчи қетим каинатта 207 күн 12 саат 51 минут вақит болиду. Учинчи қетим қисқа вақитни, йөни, 7 күн 22 саат 4 минутни төшкіл қилиду.

Талгат Мусабаев наhайити билимлик, өзигө төләпчан, тиришchan инсан. У икки қетим авиациягә бағылғып, докторлук дәриjисигө йөтти.

Талгат Мусабаев өзи таллап алған йолида батурлуғи билән, жавапкарчилик билән қылған хизмети учүн, 1994-жили Россия Федерациясиниң Қәһrimани, 1995-жили Қазақстан Хәлиқ Қәһrimани унванлирига еришиду.

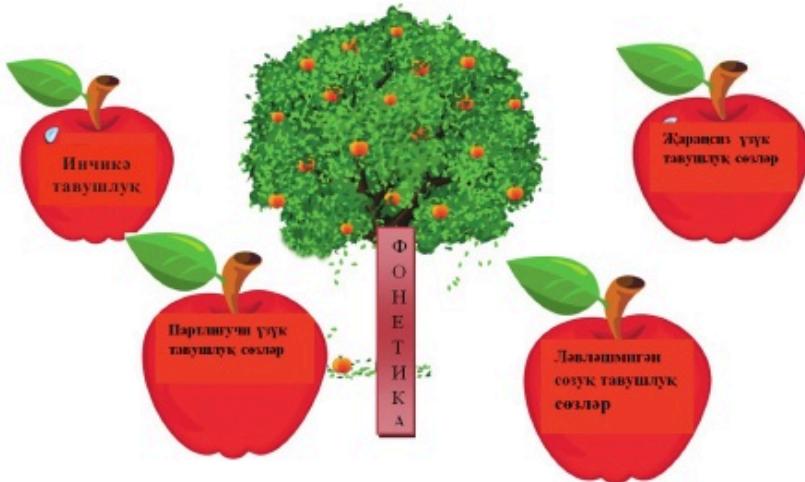

- Талгат Мусабаев қайси дөлөтләрниң Қәһrimани екөн?
- Берилгән өхбарат униң кәспий утуқлири һәккидә tolук мәлumat берәмдү?
- Силәрни йөнө немиләр қызықтуриду?
- Талгат Мусабаев һәккидә инша йезиңлар.
- Мәтиндеги рөвишләрни тепиңлар.

 90

ХУЛАСӘ ДӘРИС

 56. Йезиңлар.

- Фонетика немини үгиниду?
- Алмиларда берилгөн һәрбир тавуш түригө мисалларни йезиңлар.
- *Боюн, тәрт, медаль, январь* сөзлирини тавушлук тәһлил қилицлар

57. Рәсимләргә көңүл бөлүңлар.

- Рәсимләрдики нәрсиләрниң намини атаңлар.
- Очук bogumluq сезләрни бир қатарға, йепиқ bogumluq сезләрни иккинчи қатарға йезиңлар.

- Очук bogum дегинимиз қандақ bogumлар? Йепиқ bogumларчу?
- Бу найванлар қайси топқа киридиганлигини биливелиңлар.

- Уларниң қайсилири пайдилиқ, қайсилири зиянлиқ?

58. Атаңлар.

- Рәсимләр бойичә сөзләрни ейтицлар.
- Йәрбириң сөзгө сөз ясигучи вә сөз түрлигүчү қошумчиларни улап йезинлар.
- Сөзниң томурини дога билән бәлгүләңләр, сөз ясигучи қошумчиларниң үстүгө бәлгүсүни қоюп, сөз түрлигүчү қошумчиларниң астиға сизиңлар.
- Сөзниң тәркивигө немиләр кириду?

59. Йезиңлар.

1. Патигүл билән Рәхангүл мәктәптин кәлдидә, муәллимниң бәргән тапшуругини орунлашқа чиқип кәтти.
2. Рамзат йә достиниң ейтқинини, йә акисиниң сөзини өмәс, пәкәт өзиниң ойини йәткүзүшни дурус көрди. 3. Мәктәптә бириńчи вә тәйярлиқ синип қызылири биләнла «Омақлар мәликиси» көрүги өткүзүлди.

- Ярдәмчи сөзләр қатариға немиләр кириду?
- Жұммыларни чирайлиқ көчирип йезиңлар.
- Жұммыларниң ичидин бағлигучиларниң астиға бир, улан-миларниң астиға икки сизиңлар.

60. Оқуңлар.

1969-жили «Апполон-11» кемиси адәмниң Ай бетигө бириńчи қетим қәдәм ташлап, Ай һәккүндә дәсләпки үгинаштырниң қолға кәлтүргөн еди. 1972-жилгичә Ай бетигө алтә кайнат кемиси учурулуп, он икки астронавтниң тәтқиқат ишшлирини елип бериши йүз бәрди. Уларни қызықтурған соалларниң бири : Ай – бу сәйяриму яки пәкәтла Йәрниң һәмрайиму? Бириңчидин, Айниң көләми йоган болуп, экваторға нисбәтән 3476 км екәнлиги мәлум. Шундақла, башқа мустәқил сәйяриләргә охшаш, Айниң ядро, мантия вә сиртқи қепиниң болуши йәнә бир дәлил болалайду.

Ай бетиниң рәңги қарамту кәлгән, һәтта қара дәп ейтиш-қыму болиду. Йәнә Айниң бетидә кекүч, сәвзирәң охшаш һәрхил рәңлөрни учритиши мүмкин. Өнді Йәрдин чүширилгән сүрәтләрдикىйорукنىң күл рәң болуп көрүнүшини күн нурлириниң тәсиридин болған өкси дәп чүшиниш керәк.

Ай Йәргә чүшүватқан метеорит вә астериодларниң Йәргә келип урулушкидин қоғидигучи қалқан болуп несаплиниду. Шу сәвәптин, Айниң бети ойман-чаңқурлук кәлгән.

Айни үгиниш 1609-жили Галелей тәрипидин кәшип қилинған телескопниң пәйда болушидин башлинип, та мошу күнгичө давамлашмақта.

- Мәтингинни дикқәт билән оқуңдар.
- Мәтингин ичидин өтүлгән барлық сөз түркүмлиригә тәрттин мисал терип йезиндер.
- Іер сәзниң йенинга тирнақ ичигө соаллирини йезип көрситетіндар.

61. Мәтингинни оқуңдар.

Әтигендин асманни қара булутлар қапладап, ямгур яқ-қанлиқтинг, һава салқынлап қалған еди. Июль ейиниң беші болсимиу, плащ кийивелишқа тогра кәлди. Мән аэропокзалға: «Наваниң тутуқтугидин самолёт учмай қаламдекин?» – деген тәшвиштә атландым. Лекин, мундақ жүдүн-чапқун «ИЛ-18» самолёти үчүн тосалғу болмиса керәк. Тогра вақтида биз самолёт трапиға көтирилдүк. Аридин бир йерим saat өтүши билән, самолёт Ташкент аэропортиға қонди. Мана өнді костюм, плащни йешишкә тогра кәлди. Кәчки мәзгилгә қаримай, һава тинжик. Аэропорт залида адем жиқ, қалаймиқан. Өзәңни худди базар мәйданида жүргөндөк һис қилисөн. Йоган чемодан, жүк ящикилири вә һаказиларни арқилиған кишиләр қисилчакта у ян-бу ян жүгришиду. Бирөр saatting кейин, биз учқан самолёт йәнә һаваға көтирилди. Өнді, ахирқи пәллә – Ашхабадқа қарап йол туттук.

Шайим Шаваев

- Мәтингинни дикқәт билән оқуп, сәрләвхә қоюңдар.
- Самолётларга наваниң бузулушы қандак тәсир қылдиганлигини сөзләп бериңдар.

VII бөләк

КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯНӘТ

– Байлигимизму, бәхтимизму болған Вәтенимизниң келәчигини көзниң қаричуғидәк сақлашни билишимиз керәк.

– Нәрбір күнүмиз мәйрәм, нәрбір ишимиз бәрикәтлик болсун!

– Тәрәкқиятимиз суръетлик, келәчигимиз парлақ болсун!

– Балилар, силәр билән биллә «Келәчәккә сәянәт» бөлүмігө атлинип, жил бойи өткәнләрни тәкраплап, өскә алимиз.

- Сәянәт арқылық өз алдига тапшуруқларни орунлаймиз;
- мәтинг үстидә ишләймиз;
- жұмлә әзалири, сөз түркүмлири тоғрилық билимимизни *мұстәһкәмләймиз*.

 91

ЖҮМЛӘ ДЕГИНИМИЗ НЕМӘ?

1. Жұмлиләрни оқуңдар.

Сегизған интайин чирайлиқ, сөзгүр қуш	.
Юлтузлар күндузи немишкә көрүнмәйду	!
Мән вақит тапсам, китап билән мұндишимән	?

- Жұмлиләрниң тиниш бәлгүлирини лайиқлаштуруп, чирайлиқ йезивелиңдар.

2. Мәтінни оқуңдар.

Мустәқил тәрəққиятимизниң 26 жилида барлық қазақстанлиқтарни бирлəштүридиган, дөлөт келəчигиниң һулини салған асасий қәдрийәтлəр дунияға кәлди.

Улар асмандин чүшмиди. Бу қәдрийәтлəр – вақит синидін өткөн қазақстанлиқ йол тәжрибиси.

Бириңчидин, бу – Қазақстанниң мустәқиллиги.

Иккинчидин, бу – жəмийитимиздикі миллій бирлик, течлик вə разимəнлик.

Үчинчидин, бу – зайирлиқ жəмийәт вə алий мəнавият.

Төртінчидин, бу – индустриялəштүрүш билән инновациялəргə асасланған ихтисадий тәрəққият.

Бəшинчидин бу – тарихниң, мəдəнийәт билән тилниң умумиyllиғи.

Алтинчидин, бу – елимизниң миллій бехəтəрлиги вə пүткүл дуниявий, регионаллық мəсилелəрни һəл қилишқа дуниявий турғидин қатнишиши.

Мошу қәдрийәтлəр* нəтижисидə биз һəрдайым ғалибийәткə йəттүк, елимизни мұстəhкамлидүк, улуқ утуқлиrimizни ашурдуқ.

Йеңи қазақстанлиқ вəтəнпəрвəрликниң гайивий* асаси мошу дөлөтчиликтə, умуммиллий қәдрийәтлəрдə ятиду.

- Дөлөт келəчигиниң һулини салған асасий қәдрийәтлəр һəкқидə ейтип бериңдар.
- Хəвəр жұмлилəргə бирнəччə соал жұмлə түзүңдар.

3. Оқуңлар.

- Белиқ дегинә?
- Белиқ.
- Болған яхшигу силиқ.
- Алма дегинә?
- Алма.
- Оқи, нечкимдин қалма.
- Саман дегинә?
- Саман.
- Йорун балилар яман.

- Сөз оюнини жүплишип оқуңлар.
- Өзәңлар сөз оюнини түзүп, ейтеп көрүңлар.

4. Шеирни ниссиятлық оқуңлар.

Бовак

Кәлди дунияға чирайлиқ бир бовақ,
Йүзи толған айға охшаш юмилақ.
Қоллири юмран,* қомұchtәк аққина,
Көзлири охшап туарар – ойнар булақ.

Ағзи гоя лалә гүлниң ғүнчиси,
Өзи ич көйдүргидәк бәкму омақ.
Кәлди дунияға йеци бу бир бовақ,
Өйүмиздә парлиди нурлуқ чирақ!

Шу чирақ өтрапида пәрванә биз,
Мәйли күндүз, мәйли кечә – һәммә вақ.
Биздики арзу-үмүт тағдин бүйүк.
Болса дәймиз бовақниң өмри узак!

Курбан Имин

- Шеирни тәіліл қилип, мәзмунини сөзлөп беріңлар.
- Үндәш жүмлиләрни оқуңлар.
- Һәрбір куплетига бағылқ бирдин жүмлә түзүп йезіңлар.

5. Рәсимгә көңүл бөлүнлар.

- Рәсимгә бағылғы «Мениң келәчигим» мавзусида эссе йезиңлар.

92 ЖҮМЛИНИҢ ГРАММАТИКИЛИҚ АСАСИ

- 6. Мәтінни оқуңлар.

Президентимиз Нұрсултан Әбіш оғли Назарбаев дәйду: «Қазақстанда яшаватқан һәрбір адем, өзини мошу әлниң пәрзәнди дәп сәзмігічә, келәчеккә ишәнмігендә, бизниц ишімиз илгири болмайду. Көп милләтлик әл болғинимиз – бизниц байлығимиз.

Өл бирлиги – өң есил хусусийәт. Өз хәлқини сөйгән адәм, өз жутиға яхшилиқ тилигән киши башқа хәлиқләрниму һөрмәтләйдү, өз миллитиниң нечкимгә қарши қоймайды.

Бу дунияда бизниң бирла Вәтинимиз бар, у – мустәқил Қазақстан».

(«Үйгур авази» гезитидин)

- Ишимиз илгири болуш үчүн, немә қилишимиз наҗәт екән?
- Мәтингиди өгөшмә өзаларни ениқлап, ейтеп бериндер.

7. Тапшуруққа диккәт қилиңлар.

... қаплиди. ... селинди. ... кәлди. ... тохтиди. ... ухлатиду, ... оқуватиду, ... давалайду, челиватиду.

- Көп чекитләрниң орниға лайиқ егиләрни қоюп йезиңлар.
- Керәклик сөzlөр: *гезит, Ипархан, имаратлар, дұтар, дохтур, бовақ, автобус, булут*.

8. Оқуңлар.

- Жұмлә тогрилиқ немә билисиләр?
- Жұмлиниң нәччә түри бар?
- Хәвәр жұмлә дегинимиз немә? Мисал кәлтүрүңлар.
- Соал жұмлә дегинимиз немә? Соал жұмлидин кейин қандақ бәлгү қойимиз?
- Үндәш жұмлә дегинимиз немә? Мисал кәлтүрүңлар.
- Жұмлә өзалири дегинимиз немә?
- У нәччиге бөлүниду?
- Баш өзаларни атаңлар.
- Егә дегинимиз немә? У қандақ соалларға жарап бериду?
- Хәвәр дегинимиз немә? Мисал кәлтүрүңлар.

- Берилгән соалларға жарап қайтуруңлар.

9. Берилгән қапиийиләргө шеир йезип көрүңлар.

- _____ – болимән,
_____ – ейтимән.

— дүнияға,
— тонутимән.

- Язған шеирицлар қайси мавзуға бегишланды?

10. Рәсимгә дикқәт қилиңдар.

- Рәсимгә бағылқ баш вә өгәшмә өзаларни пайдилинип, мәтин түзүңдер.
- Мәтингә қандақ сәрлөвінә қоюшқа болиду?

93

ӘГӘШМӘ ӨЗАЛАРНИҢ ХИЗМИТИ

- 11. Мәтинни оқуңдар.

Мән әтигөнлиги saat йәттидә туримән.
Талаға чиқип, сап һавада гимнастика ойнай-
мән. Униңдин кейин жуюнуп, чай ичимән.
Апамға ярдәм беримән. Дәм елиш күни
савақдашлирим билән учраштуқ. Мән улар-
ниң көлгинигә наһайити хошал болдум. Биз
кинога бардуқ, андин кейин китап оқуп,
вақитни көңүллүк өткүздүк.

Мән келәчәктә футболчи болушни арман қилимән.
Униң үчүн яхши оқуп, спорт билән шуғуллинимән.

- Мәтингә сәрлөвінә қоюп, чирайлық көчирип йезиндер.
- Баш вә өгәшмә өзаларниң астиға сизиңдер.

12. Оқуцлар.

Ашлик ... . Деханлар мол һосул ... . Чирайлиқ яз ... .
Күзлүк тәтил ... . Бу йәрдә ишчилар кемиләрни ... . Балилар
хошал-хорам ... . Йәр-жәнан уйқудин ... .

- Көп чекитләрниң орниға лайиқ хәвәрни қоюп йезиңлар.
- Пәкәт өгешмә әзаларниң астиға сизиңлар.
- Керәклик сөзләр: *ойнашты, ойғанды, жигилди, жөндәйдү, кәтти, башланды, алди.*

13. Жұмиләрни оқуцлар.

Кемиләр тохтиди. Қалиғач салди. Асман охшайду.
Мәктәп селинди. Трактор найдиди. Бағвән күтиду. Қар
яғди. Су тоңлайду. Оқуғучилар жиғилди.

- Өгешмә әзаларни қошуп, жұмиләрни толуктуруп йезиңлар.

14. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Көксүм керип сөзлимәттим, өждат улук болмиса,
Парлақ нишан көзлимәттим, артта өвлат болмиса.
Өз юлтузум издимәттим, наят қиммәт болмиса,
Течлиқ сазин сазлиматтим, йәр-адәмзат болмиса.

Илахун Йошурев

- Шеир немә һәкқидә? Сөзләп бериңлар.
- Өгешмә әзаларни тепип, ейтип бериңлар.

15. Рәсимгә көңүл бөлүнлар.

- Рәсимгә бағылқ мәтин түзүнлар.
- Мәтингө сәрлөвхә қоуп, өгөшмә әзаларни ейтиңлар.

94 ЖИГИҚ ВӘ ЙЕЙИҚ ЖҮМЛИЛӘРНИ ТҮЗИМƏН

16. Мәтинни оқуңлар.

Қалиғач

Іәрқандақ адәмдә деризиниң сиртида қалиғачни көрүш қандақту бир хошаллық ойғитиду, чүнки қалиғач – өтияз хөвәрчиллириниң бири. Қалиғач – қанатлири учлук кәлгән көчмән қуш. Улар көп вақитта етизлиқ, бағ һәм көл өтрапида учуп журиду. Сөвәви, бу жайларда һашарәтләр көп болиду. Қалиғачларни ача қуйругидин бирдинла тонувелиш мүмкин.

Бурун вә назирму адәмләр қалиғачларниң учуш һәрикитеге қарапла, нава райини молжалашқа тиришқан. Әгәр қалиғач су яки йәр үстидә төвөн учса, көп өтмәй, ямғұрлук болиду. Әгәр егиз вә тик көтирилсә, құрғақчилиқниң хәвирини бериду.

- Қалиғач һәкқидә немә билдиңлар?
- Қалиғач сөзигө синквейн түзүнлар.
- Йейиқ жүмлиләрни тепип ейтىңлар.

17. Жүмлиләрни оқуңлар.

Фируза язди. Балилар тиңшиди. Өйләр селинди. Әшу кинони мән үч қетим көрдүм. Мән түнүгүнки драмига кечикип бардим. У ишләмчан болғанлиқтін, һөрмәткә сазавәр болди. Оқуучилар орунлайду. Китапханига барди.

- Пәкәт жигиқ жүмлиләрни тепип йезиңлар.

18. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Арманлар

Алға башлар арманлар,
Армансиз бол қалмаңлар.
Яхши арман йолида
Тиришиңлар, нармаңлар.

Тили татлиқ балиниң
Зоқлинисөн аңл исаң.
«Бала тили бал» дегөн,
Шу әмәсму, ойл исаң.

Күндін-күнгө шунчилик,
Татлиқ сөзлөйду Гүлназ.
Икки гәпниң биридә
Болимән дәйду устаз.

Мошу баштын тиришса,
Қылса оқушқа һәвәс.
Күткән арзу-арманга
Йетиш анчә тәс әмәс.

Nasip Һәсәнов

- Шеирниң һәрбір куплетини тәһлил қилиңлар.
- Шеирни жүмлә шеклигө көлтүрүп, жиғиқ жүмлиләрни йезиңлар.

19. Көспиләр жәдвалигә дикқәт қилиңлар.

Ч	И	П	Ф	Х	Ц	О	Ш
Қ	У	Р	Л	И	Я	Б	Ү
А	Т	Ү	Р	Ч	В	А	Б
С	Х	Л	Ү	Ш	Қ	Ғ	В
Д	О	Н	С	Г	Р	Е	Ә
Ю	Й	Э	Т	А	И	Н	Н
Т	Ф	П	И	З	Ч	Е	З
С	И	Ч	К	И	Н	Ж	Ә

- Филфордта йошурунған йөттө көсип намини тепиңлар.
- Шу сөзлөрни пайдилиніп, йейиқ жүмлә түзүп йезиңлар.
- Келәчәктә ким болушни халайсилөр?

20. Рәсимлөргө диққет қилиңлар.

- Рәсимгө бағылқ мәтин түзүңлар.
- Мәтіндікі жиғиқ вә йейиқ жүмлиләрни ейтіңлар.

95

АДДИЙ ВӘ ҚОШМА ЖҮМЛИЛӘРНИҢ ПӘРҚИ

21. Мәтінни оқуңлар.

Бал һәриси әң алди билән һәсәл бериду.

У – нахайити нурғун ағриқларға шипа болидиган дора. Бал һәриси гүлләрни чаңлаштуриду.

Бал һәриси гүлгө қонушқа бек хуштар нашарәт. Бир килограмм һәсәл жиғиши үчүн, униң он тоққуз миллион гүлчечәккә қонуши керек.

Іәсәлдә организмға пайдилиқ атмишқа йеқин мадда бар. Іәсәл һәзім қылғучи әзаларниң иш-һәриkitини яхшилайду. Хәлиқ тибабәтчилигидә һәсәлни сүт яки майға

қошуп, өпкө, ашқазан вә қосақ африқлирини давалаш үчүн ичкүзидиганлиги мөлум.

- Бал һәриси һәккідә билгиницларни ейтип, қошумчә әхбарат телиңлар.
- Аддий жұмилләрни телип йезиңлар.
- Баш әзалириниц астиға сизиңлар.

22. Оқуңлар.

Техи күн чиқміған еди. Садиқ һәммидин илгири оханди. Бешини сәл көтирип, өй ичигө көз ташлиди. Үдулидіки каравәттә Раван дуниядин бегем пуш-пуш қилип ухлаветипту. У аста орнидин туруп, тамда есиқлиқ saatқа қариса, техи алтә екән.

- Мәтингдә қанчә жұмлә бар екенлигини ениқлаңлар.
- Булар қандақ жұмилләр?
- Мәтинге мавзу қоюп, чирайлық көчирип йезиңлар.
- Жұмилләрниң аддий яки қошма екенлигини ейтиңлар.

23. Жұмилләрни оқуңлар.

Балилар мирасғаңқа көтти, бирақ мән баралмидим. Һава тутулди, лекин ямғур яғмиди. Асим бүгүн көлмисө, чоқум өтө келиду. Саныйөм кечикмәй көлди, бирақ автобус көлмәй қалди.

- Қошма жұмилләрни аддий жұмилләргө айландуруп йезиңлар.
- Өзәңлар бирнәччә жұмлә түзүп ейтиңлар.
- Аддий вә қошма жұмилләрниң қандақ пәрқи бар?

24. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Йұксәк арзу-мәхситиң, истиқбалиң!

Хәлқиң хушвақ, хатиржәм, очук йолуң,
Сунған яққа йетиду бүгүн қолуң.
Мәғрурлуғуң, гуруруң Алитағдәк,
Келәр гүлгә пүркинип дала-чөлүң.

Айланған өл журиги башпанаңға,
Дуния бүгүн көз тикер Астанаңға.
Оғланица пәхирлән Нұрсултандәк,
Әлни бөлмәй башлиған нурлуқ таңға.

Көриндишиң болғанға махтинимән,
Кәтмәс амәт-бәхтиңгә шатлинимән.
Нәсивәмни кам қилмас келөчөккө
Өзәң билән қол тутуп, атлинимән.

Жәмшиш Розахунов

- Шеирниң һәрбир куплетини тәһлил қилиңдар.
- Дөлитимизниң рәһбири һәққидә сөзләп беріңдер.
- Шеирниң ахирқи куплетини ядқа йезиңдар.
- 25. Тапшуруққа дикқәт қилиңдар.

1	2	3		4	5	6	4		4	7		8	9	7	6	10	
							,									!	

Тапшуруқниң ачқучи:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
к	ө	п	а	ң	л	з	с	ө	ә	!	,

- Тапшуруқниң ачқучини пайдилинип, һәрипләрни дурус қоюп, йошурунған мақални төпиңдер.
- Мақалниң мәнасини чүшәндүрүп, чирайлиқ йезивелиңдар.

96 мәтинг вә униң ТҮРЛИРИНИ БИЛИМӘН

26. Мәтинг оқыңдар.

Маймун пишқан бананни үзүп, пилниң балисига соға қилди. Пил балиси «рәхмәт» ейтеп, бананни йәй девиди, илан есига чүшти. У бананни иланға беривәтти. Илан «рәхмәт» дедидә, өзи яхши көрмігөнликтін, бананни тотиқушқа бәрди. Тотиқуш маймунни чақирип:

— Ал мә, ал! Пишқан бананни саңа соға қилимән.

Маймун бананни йөветип, «Көп дост болған қандақ яхши. Сән биригө соға қилсаң, йәнә бири саңа соға қилиду», — дәп ойлиди.

«Йүз тәңгәң болғичә, йүз достуң болсун», — дегән мақалниң мәнаси мошунинда өмәсму.

- Мәтинниң мәзмунини сөзләп берицлар.
  - Мәтин түріні ениқлап, чирайлиқ көчирип йезицлар.
  - Мақалниң мәнасини чүшәндүрүллар.
  - Нәрбір рәсимгө бағылқ өхбарат жигип, тәсвирләнлар.
- 27. Мәтинни оқуцлар.

Қарғаяпилақ

Қарғаяпилақниң пәйлири юмшақ, тивиш чиқармай учиду. Тимақлири учлук, илмәк келиду. Униң чаңгилига чүшкән нәрсениң құтулуши мүмкін өмәс. Қарғаяпилақ өз олжисини мәккәм тутиду. У күндүзи ухлап, кечиси овлайду.

Евгений Чарушин

- Мәтинниң қайси түри екәнлигини ениқлап, көчирип йезицлар.
- Қарғаяпилақ һәккідә қошумчә өхбарат жигип ейтицлар.

28. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Тәшналиқ

Аләмни йорутуп таң атса,
Тәшнамән мән аңа, тәшнамән.
Үпүққа баш қоюп күн патса,
Тәшнамән мән аңа, тәшнамән.

Мәйли, көз ачурмай чиқсун һәм,
Шамалға, боранға тәшнамән.
Бир юлтүз көрүнмәй турсун һәм,
Булутлуқ **асманға** тәшнамән.

Тилигим – яшнисун һаятлик,
Адәмләр пәкәт яш төкмисун.
Қәлбидә өмүргө ашиқлик –
Тәшналиқ оти һеч өчмисун!

Абдуләжит Дөләтов

- Шеирниң мәзмунини сөзләп бериләлар.
- Қениң қара һәрипләр билән берилгән исимларниң қайси кешиштә кәлгәнлигини ениқлаңлар.
- Шу сөзләрни келишләр билән түрләңлар.

29. Тепишкаңны оқуңлар.

Қуруқ яғачқа қүшқач қонмас.

- Тепишкаңниң йешимины пайдилинип, мәтин түзүңлар.

30. Рәсимгә көңүл бөлүңлар.

- Рәсимгә аласалинип, қүшниң қияпитини тәсвирләңлар.
- Мәтин түрини ениқлаңлар.

31 МЕНИҢ ЙЕҚИМЛИҚ НУТҚУМ

31. Мәтинни оқуңлар.

Бағвәнчилик

Үйгурлар олтирақлашқан һәрқандақ йеза-мәһәллидә бүк-барақсанлық бағ болиду. Бу хәлқымызниң турмуш адитидә бағвәнчиликниң деханчилиқтін кейинки орунда туридиган муһим егилик шәкли екәнлигини испаттайду. Үйгур зимини мевә түрлириниң көплүги һәм сүпитиниң жуқурилиги билән дунияға мәшһүр. Шаптул, ұзұм, анар,

әнжүр, алма, амут, чилан, жигдө, бени, әйнула, пистө, бадам, яңақ, женестө вә һаказилар шулар жұмл исидин дур. Мәсилән, өрүк-ниң хувәйни өрүк, әнжән өрүк, майсән өрүк, яғлиқ өрүк, гүл өрүк, көк пишар дегән сортлири бар. Мевиләр йәрлик аләнидилигигө

бағлиқму нам алған: хотән шаптулиси, қаги лиқ яңиғи, пәйзават қоғуни, қәшқәр анари, турпан үзүми, или алмиси вә һаказилар. Мевиләрни қурутуп, қақ қилип, сақладыған адитимизму һәммиғе мәлум. Язниң ахир илари һәм күз айлирида уйғурларда өйтө киргөн меһманниң алдига дәслөп һәрхил мевиләрни көлтүридиған яки бегига башлап кирип, өз қоли билән үзүм йейишкө тәклип қилидиған адити бар. Хәлқимиздә шундақла мевә-чевә раса мәй бағлиған мәзгилдә «Бағ сәйлиси» уюштурулиду. Жәй-жайларда у, йәрлик аләнидиликтә қарап, «Атуш сәйлиси», «Нәэрәт сәйлиси», «Бәшкөрәм сәйлиси» дәпму атилиду.

(«Үйгур өрп-адәтлири»
китавидин)

- Мәтингиниң мәзмунини сөзләп, нутук стилини ениқлаңалар.
- Мәтингин пәкәт исимларни тепип йезиндер.

32. Мақалларни оқуңдар.

Башқиниң хатасини тапқычә,
Өзәңниң хатасини көр.

Башлиған ишиң билән маҳтанма,
Түгәткән ишиң билән маҳтан.

Ким көп көрсө вә аңлиса,
Шу көп билиду.

- Мақалларни көчирип йезип, мәзмунини чүшәндүрүңлар.

33. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Йәргә қаратма

Яхши сөзни яғлиқ сөз
Дәйдигү чоңлар.
Яман сөzlәр адәттә,
Қилиги тоңлар.

Яхшилардин наятта
Яхши сөз үгән!
Іәрбір сөзни бирақта,
Сөзләп түз үгән!

Ойнисаңму, ойлап қил
Іәрбір сөзүңни.
Яман сөзләп қаратма,
Йәргә үзүңни!

Tашполат Намәтов

- Шеирни жұмлә шәклигө көлтүрүп, мәтин түзүңлар.
- Немә сөвәптиң үндәш бәлгүсі қоюлғанligини чүшөндүрүңлар.
- Яхши сөзниң қандай әһмийити бар екенligини ейтиңлар.

34. Рәсимгә дикқәт билән қараңлар.

- Рәсимдіки вақиәниң алдида немә болди дәп ойлайсиләр?
Униңдин кейин немә болуши мүмкін?

35. Режини оқуңлар.

Режə

- 1) Балилар билəн аписи.
- 2) Балиларниң оюнчуктарни жайига қоюши.
- 3) Аниниң вə балиларниң рази болушки.

- 34-көнүкмидə берилгəн рəсимгə асаслинип, режə бойичə некайə тұзұңлар.

98 ДИАЛОГ ТҰЗУШНИ БИЛИМƏН

36. Диалогни оқуңлар.

- Балилар, автодромда немə қилиду?
- Ың, машина найдашни үгиниду. Машина найдаш учүн, йол қаидилирини, йол бəлгүлирини яхши билишимиз керек.
- Мону йəрдə бир бəлгү туридигу? – Бу қайси бəлгү?
- Адəмлəр өтидиган жай.
- Бизниң мəһəллидə бу бəлгү барму?
- Өлвəттə бар. Асасəн мəктəп, балилар бағчиси орунлашқан беналарниң йенида болиду.
- Йəнə қандак бəлгүлəрни билисилəр?

- Диалогни давамлаштуруңлар.

37. Рəсимгə диққəт билəн қараңлар.

- Рəсимгə бағлиқ диалог тұзұңлар.
- Бу балиларниң мунасивити һəққидə немə дейишкə болиду?
- Буларғa қандак мəслинəт берəр единлар?

99

МОНОЛОГНИҢ СИРЛИРИ

38. Мәтинни оқуңлар.

Сәби жүрек нидаси

Ана! Бұгұн мениң мәйримим – Балилар күни! Бұгұн чүшүмдә йәнила сизни көрүп охандым. Чүшүмдә сиз мени иссиқ бағрицизга бесип: «Кичиккинә қозам, сизни жүтирип қоюп, аран издәп таптим. Мән сизни елип кетишкә кәлдим. Өнді сизни нечкимгә бәрмәймән, татлиқ қызим», – дәп, көзлирициздин тарам-тарам төкүлгән яшлирицизда жуюлатқан мәңлизирицизни жумран мәңлизириимгә йекип сөйүветипсиз. Мәнму сизни бойнуциздин қаттық құчақлап: «Сизниң мени издәп келидигиницизни билгән, жәним ана! Мән сизни күндә күткән едим, жәним ана! Мени растла елип кетәмсиз?» – дәп вақирап жиглаптимән...

Патигүл Мәхсәтова

- Силәрниң пикриңларчә, бу мәтинни монолог дәп ейтишқа боламду?
- Мүәллип анини қандақ сөзләр билән мәдниийләйду?
- Мәтинни чирайлық көчирип йезиңдер.

39. Рәсимгә көңүл бөлуңлар.

- Рәсимгә бағылқы монолог түзүңлар.

99

НУТУҚ СТИЛЬЛИРИНИҢ ХИЗМИТИ

40. Мәтинни оқуңлар.

Саламлишиш

Адәттә тонуш адемләр көрүшкөндө: «Өссаламу әләйкүм!» – дәп көрүшиду. Жавап бәргүчимү: «Ваәләйкүм әссалам!» – дәп жавап бериду. Бу ибариләр уйгур тилига әрәп тилидин киргөн болуп, «Сизгө саламәтлик тиләймән», «Сизгимү саламәтлик тиләймән» мәналирини билдүриду. Бу хил саламлишиш барлық мусулманларға ортақ.

Уйгур тилида «Өссаламу әләйкүм» ибарисиниң «Саламу әләйкүм», «Салам», «Саламәтмусиз» охшаш қысқарған вә өзгөргөн шәкиллери мүнәсүбиден көллинилиди.

Руслан Арзиеев

- Мәтинниң мәзмуни асасида «Саламлишиш» қаидилирини йезип чиқындар.

41. Мәтинни оқуңлар.

«Алтун ачқуч, жүрәкләргә йол ачқучи» сөзләр

1. Жүрәктики музларму ерип кетиду шу иссиқ сөзни аңлиганда ... .
2. Қуруп кәткән дәрәкмү көкләп кетәр уни аңлиганда ... .
3. Қосақ раса тойғанда, апамға дәймән ... .
4. Өдәплик бала көрүшкөндө, берәр һәрқачан ... .
5. Аләмниң бар йеридә хошлашқанда дәйду... .

- Көп чекитләрниң орниға, керәклик сөзләрни қоюп, жұмлиләрни толуктуруп йезиндар.
- Керәклик сөзләр: *хош, салам, рәхмәт, мәрһәмәт, ярайсиз*.

42. Оқуңлар.

Ана тилини қәдирләш, униң түгимәс байлигини үгиниш, мәдәний сөзләш – буларниң һәммиси нутук мәдәнийитини өстүрүшниң амиллири болуп несаплиниду.

- Нутук мәдәнийити һәқидә немә билгиниңларни сөзләп бериллар.
- Нутук стильлириниң түрлирини есенділарға чүшириңлар.

101

ХУЛАСӘ ДӘРИС

43. Жұмилләрни оқуңдар.

Бу жили йүз йәтмиш бәш бала бириңчи синипниң ишигини ачти. Оқуғучилар мәктәп өтрапиға өллик түп көчөт тикти. Мән бәшинчі синипқа көчүш алдида туriməн.

- Жұмилләрни чирайлиқ көчирип йезип, санларниң астиға сизиңдер.
- Санларниң түрини ениқлаңдар.

44. Чөчәкни оқуңдар.

Мирас

Қедимий заманда бир данишмән бовай яшиған екөн. У адәмләр арисида кәмтарлиғи, меһрибанлиғи, һалаллиғи, меһнәткәшлиги билән шәһрет тапқан екөн. Бу данишмән бовай адәмләрниң хошаллиғигиму, қайғусигиму шерик екөн.

Бир күни бовайниң ай-күни түгөпту. Шу чағда ялғуз оғлиға: «Мән кишиләр билән қандақ муамилидә болған болсам, сөнму шундақ муамилидә болғин», – дәп вәсийәт қипту вә көп өтмәй вапат бопту.

У атисиниң вәсийитини нечбир унтуманту. Атиси охшаш хәлиқ билән яхши муамилидә бопту.

Бир күни атисидин қалған мирасни сорап жүргөн байвәччиләр топлишип униңдин:

– Саңа атаңдин қандақ мирас қалди? Бәлким, биздинму артуқ бейип кәткәңсән? – дәп сорапту.

Шу чағда өзини мәғрур тутуп, уларга:

– Маңа атамдин адимийлик, һалаллиқ, хәлқимгә муһәббәт мирас қалди! – дәпту. Бу гәпни аңлиған әл-жүт огулға рази болуп:

– Атаңға рәхмәт, мана бу баһа йәтмәс мирас! – дәпту.

- Чөчәкниң мәзмүнини сөзлөп беріңдер.
- Үндәш жұмлиләрни тепип, немә һәққидә ейтиливатқанлигини чүшөндүрүңдар.
- Жұмлинин йөнө қандақ түрлирини билисилөр?

45. Жұмлиләрни оқуңдар.

- Мән униңға яңақ ташлидим.
  - У яңақни дәрру елип, дәрәқ түвиге көмүп қойди.
  - Бу тийин еди.
  - Биз дадам билән истираһәт бегида сәйлидә жүрәттуқ.
  - Туюқсизла йолға мамық қуйруқлуқ наиван чиқип қалди.
  - Тийин өзиге шундақ озуқ жигиду.
- Жұмлиләрни бир-бiri билән бағлаштуруп, мәтин түзүп йезиңдер.

46. Шеирни оқуңдар.

Келәчәкниң шофёри

Машинам бар чирайлық,
Ишлитимән авайлас.
Уни сөрәп мацимән,
Тумшуғидин сим бағлас.

Найдай десәм олтирип,
Кабинига патмаймән.
Қол билән баққа сөрәп,
Бағдин өйгө қайтмаймән.

Май қүйсамму униңға
От алмайду мотори.
Көргөнлөр мени дәйду:
Келәчәкниң шофёри.

Nasip Һәсән

- Шеирни жұмлә шеклигө көлтүрүп йезиңдер.
- Балини немә сөвәптин келәчәкниң шофёри дәйдекен?

47. Мақални оқуңлар.

Әдәп-әхлақ базарда сетилмас,
Әдәпсизгө heч киши қетилмас.

- Мақалниң мәзмунини тәһлил қилип, мәнасини чүшөндуруңлар.
- Мақалға бағытқылған мәтіннен түзүңлар.

102**ХУЛАСӘ ДӘРИС**

48. Жұмлиләрни оқуңлар.

Аддий, хөвөр, жигиқ жұмлә

Аддий, соал, йейик жұмлә

Қошма, үндәш, йейик жұмлә

Қошма, хөвөр, жигиқ жұмлә

Аддий, үндәш, йейик жұмлә

Қошма, соал, йейик жұмлә

- Жұмлиләр мәнасиға қарап қандак түрләргө бөлүниду?
- Тәркивидә пәкәт баш жұмлә әзалири бар жұмлиләр қандак атилиду?
- Тәркивидә 2–3 жұмлә болса, жұмлиләрниң қандак түри ясилдиу?
- Жұкурида берилгендегі тәләплөр бойиче жұмлиләрни түзүп үзиндер.

49. Оқуңлар.

Мән өзәмни нақолай сезиватимән
 Бу йәрдә ким бар
 Нахша дәп мошуни ейт
 Немә нава бу
 Мана қийин несан келип қанту
 Аз күндин кейин – Йеңі жил
 Бу кейнек сизгө бәк яришипту

- Жұмлиләрниң мәнасиға қарап, тиниш бөлгүлирини қоюп үзиндер.

50. Жұмиләрни оқуңдар.

Баһар кәлди, тәбиәт уйқудин ойғанди. Дәрекеләрдә қүшлар чуқиришип, өзлиригө макан издимектә. Сән қүшларға уга ясидиңму? Қүшларни үркүтмәңдар. Уларға фәмхорлуқ қилиңдар!

- Пәкет қошма жұмиләрни йезиндар.
- Жұмиләрниң түрини ениқлаңдар.

51. Мәтингин оқуңдар.

Өдәплик бол

Өдәпниң өзи адемләр арисидики мұнасиветни яхшилайды. Әгәр бирәр киши саңа ярдәм көрсәтсө, бир нәрсини елип бәрсө, йол-йорук көрсәтсө, сән униңға «рәхмәт» дейишиң керек.

Тамақ ичип болғандын кейин, «рәхмәт» дәп орнуңдин тур.

Әгәр бирәр киши саңа «рәхмәт» ейтса, сән униңға «әрзимәйду» дәп жавап қайтургин.

Барлық достлириң билән яхши алақыда бол, уларни һәр түрлүк нам-ләқемләр билән атима, вақиримай, сипайә сөзләшкин.

«Рәхмәт, мәрһәмәт, кәчүрүң, саламәт болуң, саламәт-мусиз» дегендә охшаш сипайә сөзләрни ейтишни ядидин чиқарма.

- Мәтинг мәзмуни асасида «Сипайә сөзләрни» пайдилинин, диалог түзүңдар.
- Өдәп һәккідә сөзләп беріңдар.

ЛУФӨТ

Бәәйни – пәриң өткили болмайдын дәриҗидә охшаш.

Гоя – охшитиши, селуштуруш мәналирини билдүриду.

Девирқай – дәрәқләрниң голидин чиқидын йелимсизман мадда.

Файивий – йошуурун.

Идир – тәкшиликтә нисбәтән егиз йәр, тәпилик.

Клуб – кино, спектакль қойидын зал, орун, кинохана: ишчилар клуби.

Күлтүк – ичи бошап қалған, ичи кавак болуп қалған: күлтүк қар.

Қәдрийәт – қәдир-қиммәт.

Коруқчи – қоғдиғучи.

Мәхсус – бирәр иш яки нәрсә үчүнла аталған вә шуницга хас болған.

Можут – объектив бар болуп туруватқан, бар.

Нүқсан – камчиллик, өйип.

Тәққаслаш – охшитиши.

Тәслим – йецилип, қаршилик көрситиштин тохташ, баш тартиш, бойсунуш.

Текин – тәйяртап, бекар тәләп.

Тозаң – асманга көтирилгөн чаң.

Һаяжан – бирәр хәвәрдин пәйда болған ички тәвриниши.

Һөзүрлиниду – (нозурланмақ) раһәтләнмәк.

Чилан – йопурмақ ташлайдын чатқал яки дәрәқ.

Шат-шадиман – шат, хошал-хорам.

Юмран (юмшак) – қаттиқ өмәс, жумран.

МУНДӘРИЖӘ

IV. ТӘБИЙ ҚАДИСИЛӘР

Сүпөт.....	4
Тұп вә ясалма сүпәтләр	6
Пеил	8
Аддий вә қошма пеиллар.....	11
Пеилларниң шәхс қошумчилири билән түрлиниши.....	13
Пеил заманлири	15
Һазирқи заман	17
Келидиган заман	19
Пеилларниң келидиган заман қошумчилири билән түрлиниши.....	21
Өткән заман	23
Сан.....	25
Санақ сан.....	28
Дәрижә сан	30
Хуласә дәрис	32
Хуласә дәрис	35

V. ҚОРШИҒАН ӘТРАПНИ ҚОҒДАШ

Алмаш.....	39
Кишилик алмашлар.....	42
Көрситиш алмашлири	45
Соал алмашлар.....	48
Рәвиш	50
Аддий рәвишләр	52
Мурәккәп рәвишләр	55
Ярдәмчи сөзләр	57
Бағлигучилар вә уларниң түрлири.....	60
Бағлигучиларниң имласи	62
Бағлигучиларниң имласи	65
Уланмилар	68
Уланмилар түрлири	70
Хуласә дәрис	72
Хуласә дәрис	74

VI. ҚАИНАТҚА СӘЯНӘТ

Тавушлуқ тәһлилниң мәниримән.....	79
Созуқ вә ұзүк тавушлар достлашса	81

Томурсиз сөз болмас.....	84
Тилниң көрки – сөз	86
Хизметчи сөzlər	88
<i>Ким? Немә?</i> соаллирига жавап сөzlər.....	91
Тәсвирлəшкə майир сөzlər.....	94
Иәрикəт сөzлири.....	96
Санларниң əhmiyyiti.....	98
Мәнму сөз түркүми	101
Иш-иәрикəтниң вақти, орни, налити, сəvəvi	104
Хуласə дәрис	107

VII. КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯНӘТ

Жұмлə дегинимиз неме?.....	111
Жұмлиниң грамматикилық асаси	113
Әгəшмə əзаларниң хизмети.....	115
Жигиң вə йейиң җұмлилəрни түзимəн.....	117
Аддий вə қошма жұмлилəрниң пəркү	119
Мәтин вə униң түрлирини билимəн.....	121
Мениң ьеқимлиқ нутқұм	123
Диалог түзүшни билимəн	126
Монологниң сирлири.....	127
Нутук стильлириниң хизмети.....	128
Хуласə дәрис	129
Хуласə дәрис	131
Лугəт.....	133

Оқуш нәшри

Арзиева Алиям
Тохтахунова Гульмирям
Ибрагимова Мехринисам

ҰЙФУР ТИЛИ

2-қисим

Умумий билим беридиган мектеппенің 4-синипи үчүн дәрислик

Төһрират башлығы *M. Мәһәмдинов*
Муһәррири *P. Мичитова*
Бәдийи мұһәррири *M. Нұрбеков*
Техникилық мұһәррири *O. Рысалиева*
Компьютерда сәhiпилігөн *H. Развинавичене*

ИБ № 162

Теришкө 12.02.2019 берилди. Нәширгө 22.08.2019 қол қоюлди. Формати $70 \times 100^{1/16}$.
Офсетлик қәғез. Офсетлик нәшир. Інерп түри «Мектеплик». Шартлик басма тавиги 11,05.
Іесапқа елинған басма тавиги 5,61. Тиражи 000 нұсха. Бүйрутма № 4573.
«Атамұра» корпорациясы, ЖЧШП, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.
Қазақстан Жүмһурийити «Атамұра» корпорациясы, ЖЧШниң Полиграфкомбинаты,
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

